

कथमेकं सदसद्रूपम् ? इति । अथामेदः, ततः स
रेकत्वम्, एकस्माद्धर्मिणोऽभिघ्नत्वात्, तत्स्वरूपवद्;
कथमेकं सदसद्रूपम् ? इति । धर्मिणो वा मेदः,
रभिघ्नत्वात्, तत्स्वात्मवत्; इत्यपि कथमेकमुभयरूपम्
अथ मेदोमेदः, अत्रापि येनाकारेण मेदः तेन मेद एव
चामेदः तेनामेद एव ? तदेवेमापि नैकमुभयरूपम्; अथ
कारेण मेदस्तेनैवामेदः, येनैव चामेदः तेनैव मेदः;
एतदप्यचारु, विरोधान्; तथाहि—यदि येनाकारेण
कथं तेनैवामेदः ? अथामेदः, कथं मेदः ? इति । अथ
प्याकारेण मेदः, तेनापि मेदश्चामेदश्च, इत्युभयम् ?
चामेदः, तेनाप्यमेदश्च मेदश्च, इत्युभयमेव ? अत्रापि
रेण मेदः, तेन मेद एव; येन चामेदः, तेनामेद एव;
तदेवावर्तते ।

किं च, ^{१. न स्यात्} ^{२. न स्यात्}
इह धर्मधर्मिणोर्धर्मधर्मितेया मेदः, स्वभावतः पुनरमेदः
भावतोऽपि हि तयोर्मेदेऽङ्गीक्रियमाणे परस्परतः
पदोर्थतृप्तमेवाङ्गीकृतं स्यात्, न पुनरेकं^३ द्विरूपम्;
तदत्रापि निरूप्यते, न ह्यनासादितस्यभावमेदयोर्धर्म
धर्मधर्मितेयाऽपि मेदो युज्यते । तथाहि—यदि यो ^{४. न स्यात्}

१. एकमिति न स्यात्, अभेदहेतुत्वात्तस्य । २. अभेदो हि द्वि
वति । सत्त्वात्तत्त्वधर्मो धर्मिणा सह भिन्नो विद्येते । आहोधिद्वयो
सत्त्वधर्मोभ्यां सह भिन्नो भवति ? इति विक्षेपद्वयं निराकरोति,
धर्मिणो धर्मोऽभिन्नो भेदः । ३. धर्मिणोरभेदे सति एकेन धर्मिणाऽ
गत्वागत्त्वयोर्धर्मयोरेकत्वं स्यात् । ४. धर्मिस्तत्त्ववत् । ५. एकमेव
तद्, इति भावः । ७. वाच्यं पक्षान्तरमुच्यते । अथ वा
गोरभेदे सति धर्मिणः पक्षस्यापि सत्त्वात्तत्त्वाभ्यां धर्मोभ्यां ह्याभ्यां
दात् । ८. धर्मः । ९. एकमिति न स्यात्, किं तृणयमेव स्या
१०. धर्मधर्मिणोः । ११. मेदार्थशब्दादकारे तत्त्वन. पूर्वाक्षेपानतिक्रम
१२. अक्षयमनवस्था वा । १३. निवृत्तस्वरूपतया । १४. वस्तु
१५. धर्मधर्मिण्यम् । १६. वस्तु । १७. धर्मधर्मित्वरूपतया ।
वस्तुवस्तुतः ।

यः, स एव धर्मिणोऽपि ? एवं सति यस्मै धर्मो धर्म एव स्यात्,
स्वभावात्, धर्मस्वरूपवद् ; धर्मो वा धर्मिस्वभावाव्यतिरि-
क्तमानमभिधोममात्रमेव स्यादिति ? ततश्च धर्मधर्मिणोऽपि स्व-
भावेदान्तासादमेवाप्रतिलम्भभेदो कथं भेदेनिमित्तं भवतः ?
इति । न च स्वभावात्तोऽपि तयोर्भेदाभेदकल्पना युक्ता, पूर्वो-
क्तदोषानतिवृत्तेः ॥

॥ भेदो वा भ्यादभेदो वा द्वयं वा धर्मधर्मिणोः ।

॥ भेदेनैकपनेकं स्यादभेदेऽपि न पुंज्यते ॥ १ ॥

॥ द्वयपक्षोऽपि चायुक्तो विकल्पानुपपादितः ।

॥ तेनानेकान्तवादोय-मग्नैः समुपकल्पितः ॥ २ ॥

किं च;—सविभिर्वाच्य विषयव्यपदिष्टतयः, न च सदस-
त्तये वस्तु संवेद्यते, उभयकपस्य संवेदनस्याभावात्; तथाहि-
सत्तये विज्ञाने सदस्यत्वे प्रतिभासते, असत्त्वस्याऽपि विज्ञान-
व्यवस्थे वाऽसत्त्वविरोधात्, तयानुमयोभावाच्च ॥

न च कार्यद्वारेणापि सदसद्रूपं वस्तु प्रतिपन्नं भवति, न
नोभयैकं कार्यमुपलभ्यते; न च तत्कार्यकारणे प्रदर्शयितुं
वाकारेण करोति, चेन्नपि करोति, एतस्य कारणत्वे-
त्; स्यात्तन्मात्रं च कार्यं तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्; एतद्वैयर्थ्य-
स्यचिदपि कारणं भवितुमर्हति, यमाप्येवमपि दृश्यते

१. एतत्तन्मात्रं २. एतन्मात्रं न दृश्यते, एतन्मात्रं ३. एत-
न्मात्रं । ४. भवतामुपलभ्यते । ५. एतन्मात्रं दृश्यते ।
६. कार्यमत्र भवतामुपलभ्यते । ७. एतन्मात्रं दृश्यते । ८. एत-
न्मात्रं । तत् न कार्यद्वारेणापि सदसद्रूपं वस्तु प्रतिपन्नं भवति,
नोभयैकं कार्यमुपलभ्यते । न च तत्कार्यकारणे प्रदर्शयितुं
वाकारेण करोति, चेन्नपि करोति, एतस्य कारणत्वे-
त्; स्यात्तन्मात्रं च कार्यं तद्वैयर्थ्यमेव स्यात्; एतद्वैयर्थ्य-
स्यचिदपि कारणं भवितुमर्हति, यमाप्येवमपि दृश्यते

च विश्वमदरिद्रं स्यात् ; तत एव कटककुण्डलाद्युत्पत्तेः ; न च
 'तस्माद्विरुपाख्यतयाऽविशिष्टात् कस्यचिदेव भावः', न सर्वस्य
 इति वक्तुं युज्यते, हेतुर्भावात् । अतः श्रद्धागम्यमेवेदं स
 सद्रूपं वस्तु, इति । तथा चोक्तम्—

न च प्रत्यक्षसंबन्धं, कार्यतोऽपि न गम्यते ।

श्रद्धागम्यं यदि परं वस्त्वेकमुभयात्मकम् ॥ १ ॥

इति प्रथमपूर्वपक्षः ॥ १ ॥

एतेनै नित्यानित्यमपि प्रत्युक्तमेवमवगन्तव्यम्, विरोधा
 देव । तथाहि—अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्थमायं नित्यमावृणो-
 यते, प्रकृत्यैकक्षणस्थितिधर्मकं चानित्यमिति । ततश्च परि-
 नित्यम्, कथमनित्यम् ? अनित्यं चेत्, कथं नित्यं ? इति ।

स्वादिरेका—'न हि कूटस्थनित्यतया नित्यं द्रव्यमभ्युपगम्य
 तेऽस्माभिः, परिणामिनिरूपताभ्युपगमात् ; किं तु पूर्वोत्तरक्षणप्र-
 विभागेन प्रबन्धवृत्त्या । न ह्यस्यै पर्यायानामिवोच्छेदः, तद्व-
 नेन नर्थावेनितेः । पर्याया एव हि पर्यायकत्वेन निदर्शयन्ते,

१. अभावादेव । २. अभावात् । ३. घृतादेरिव घटादेः । ४.
 घृतादेरिव घटादौ प्रतिनियतव्यवसायेन । ५. एकत्रानेकविद्वदधर्माव्या-
 सायोगेन । ६. अप्रच्युतो निवृत्तिस्वभावतयाऽनुत्पन्नः सदाभावेन स्थिरः,
 एवंप्रपञ्चया एव । स्वभावेन यस्य । अग्निरिति स्वभावमपि एवमस्वभाव
 स्यात्, तद्वत्प्रपञ्चेत्यर्थं स्थिरमवृणोति । स्थिरैकस्वभावमपि मुक्तवस्तु हे-
 तुमिति यामिष्यते, तद्वत्प्रपञ्चेत्यानुत्पत्तेरिति । अनुत्पन्नस्थिरैकस्वभावमपि
 स्वप्रपञ्चशुद्धिमय भावः हेतुमिति यामिष्यते (घटशब्दमावादिः), तद्वत्
 प्रपञ्चेत्यानुत्पत्तेरिति । ७. स्वभावेन । ८. एकस्वभावः । ९. तस्मात्
 देरित्येति हेतुः । १०. पूर्वोत्तरक्षणयोः साव्यवसायव्यवसायोर्नास्ति अनुत्पन्नयोर्ना-
 परानर वाः प्रतिभासोऽप्यन्यथैकता, तेषां प्रकृतिना वा प्रबन्धवृत्तिं तं
 एवैकवृत्त्यानुत्पत्तिवृत्त्या, तथा नित्यतयावस्थिते ज्ञेयेः । ११. इत्यत्र ।
 १२. पूर्वोत्तरक्षणप्रविभागेन इत्यत्र । १३. उच्छेदेन । १४. एवम् ।

न तु द्रव्यम्; इति नित्यमभ्युपगम्यते' ॥

इयमप्यनुक्ता, यस्माद्, एषामप्यत्र नित्यता न संभवति, पर्यायव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्यासिद्धेः; तथाहि—न पर्यायव्यतिरिक्तं द्रव्यमस्ति, तथाभूतमावात्, व्यतिरिक्तभावे वा, अनेकैकैकवस्तुपाददानिमिश्रः । तथा खलम्—

पर्याया भेदिनो नित्यं द्रव्यं स्यात्तत्त्वरूपवत् ।

स्याद्वादिनिवृत्तिश्च नानात्वे संप्रसज्यते ॥ १ ॥

व्यतिरिक्तव्यतिरेकवस्तु विरोधामातायाश्नुद्ध्योप्यप्य ॥

इति द्वितीयपूर्णपक्षः ॥ २ ॥

इत्थेन सामान्यविशेषरूपमपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम् । तथाहि—एवं सामान्यम्, अनेके विशेषाः; तथा नाप्ये सामान्यम्, अनित्या विशेषाः; तथा निरवयव्यं सामान्यम्, सावयवा विशेषाः; तथा शक्तिवं सामान्यम्, साक्षिया विशेषाः; सर्वगतं सामान्यम्, असर्वगतां विशेषाः । ततश्च तद्यदि सामान्यरूपम्, कथं विशेषरूपम् ? विशेषरूपं चेत्, कथं सामान्यरूपम् ? इति ।

किं च;—सामान्यविशेषोभयरूपस्य सति वस्तुनाः सकल-
लोकप्रसिद्धसंख्यवहारनियमोच्छेदप्रसङ्गः; तथाहि—विषमोद्-
कसारकैर्कादिष्वर्थाभिन्नं नामास्वभावरूपं सामान्यं वर्तते ।
ततश्च न विषं विषमेव, मोदकाद्यभिन्नसामान्योप्यतिरेकात्;
नापि मोदको मोदक एव, विशाभिन्नसामान्योभेदात् ॥

१. न हि निष्कण्डिपचदिन्यातिरिक्तं गृह्यन्नुभूयते । २. पर्या-
यव्यो द्रव्यस्य । ३. पर्यायस्य तावत् । ४. पर्यायद्रव्ययोः । ५.
नित्यानित्यनिराकरणेन । ६. अन्ताधः । ७. आदिशब्दादभादिः । ८.
भेदः । ९. एतदीद । १०. मोदकस्य । ११. इत्येतदाभिन्नसामान्यभेदेन ।

किं तर्हि उभयमपि उभयरूपम् ? । ततश्च विपार्या विरे
प्रवर्तत मोदके च, एवं मोदकार्थ्यपि मोदके विरे च । लो
कश्च विपार्या विप एव प्रवर्तते, न मोदके; मोदकार्थ्यपि
मोदक एव, न विरे; इत्यस्य नियमस्योच्छेदः स्यात् । तथा
च विरेभक्षिते मोदकोऽपि भक्षितः स्यात्, मोदके भक्षिते विरे
भक्षितं स्यात्; तथा च सति प्रतीतिर्विरोधः स्यात् । एवं
क्षीरमपि न क्षीरमेव, कर्काद्यनर्थान्तरभूतसामान्याव्यतिरेकात्;
कर्कोऽपि न कर्क एव, क्षीराद्यव्यतिरेकसामान्याव्यतिरेका-
देव । ततश्च इहापि क्षीरार्थी न क्षीर एव प्रवर्तत, अपि तु
कर्कोऽपि; एवं कर्कार्थ्यपि न कर्क एव, किं तर्हि ? क्षीरेऽपि ।
न चेत्यमनियमेन प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

स्यारेतद्,—‘विषादिषु विशेषरूपताप्यस्येव, सा तदर्थिनो
नियमेन प्रवृत्तेर्वाञ्छम्, तद्वक्ष्ये च नान्वयभक्षणं स्यात्; इति’ ॥

एतदयुक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः; तथाहि—विषादिषु
विशेषरूपता मोदकादिविशेषरूपव्यावृत्ता वा स्यात् ? स्वक-
नियता वा ? । न तावन्मोदकादिविशेषरूपव्यावृत्ता, नर्तनार्था-
न्तरभूतसामान्याव्यतिरेकात्; व्यतिरेके चाभयरूपयस्तुवाद्वा-
निवृत्त्यात्; व्यतिरेकात्प्रतिकपक्षस्य च विरोधेन तिरस्का-
तव्यात् । नापि स्वकप्रतिपत्ता, मोदकार्थमिद्व्यसामान्यार्थान्तर-
रूपता; कारणान्तरादे च क्षेत्र विशेषरूपता सार्धेविपार्याम-
पत्तिविषयवाद् वस्तुस्तु, तत्कर्तव्यविशेषोक्तज्ञानभावप्रक्षिप्त-
भावव्यावृत्त्यस्तुन; सौ च तादृशी नाव्यवृत्ति, अर्थिनः
प्रवृत्त्यनावात् । स्वक्यतामुपपन्नैकक्यस्तुवाद्वातिमान् ॥

तथा शङ्कम्—

१. तिमिरादृश्यम् । २. तद्व्यतिरेकविशेषोभयभक्षणम् । ३. तिमिरादृश्यम् । ४. तिमिरादृश्यम् । ५. तिमिरादृश्यम् । ६. तिमिरादृश्यम् । ७. तिमिरादृश्यम् । ८. तिमिरादृश्यम् । ९. तिमिरादृश्यम् । १०. तिमिरादृश्यम् । ११. तिमिरादृश्यम् । १२. तिमिरादृश्यम् । १३. तिमिरादृश्यम् । १४. तिमिरादृश्यम् । १५. तिमिरादृश्यम् । १६. तिमिरादृश्यम् । १७. तिमिरादृश्यम् । १८. तिमिरादृश्यम् । १९. तिमिरादृश्यम् । २०. तिमिरादृश्यम् । २१. तिमिरादृश्यम् । २२. तिमिरादृश्यम् । २३. तिमिरादृश्यम् । २४. तिमिरादृश्यम् । २५. तिमिरादृश्यम् । २६. तिमिरादृश्यम् । २७. तिमिरादृश्यम् । २८. तिमिरादृश्यम् । २९. तिमिरादृश्यम् । ३०. तिमिरादृश्यम् । ३१. तिमिरादृश्यम् । ३२. तिमिरादृश्यम् । ३३. तिमिरादृश्यम् । ३४. तिमिरादृश्यम् । ३५. तिमिरादृश्यम् । ३६. तिमिरादृश्यम् । ३७. तिमिरादृश्यम् । ३८. तिमिरादृश्यम् । ३९. तिमिरादृश्यम् । ४०. तिमिरादृश्यम् । ४१. तिमिरादृश्यम् । ४२. तिमिरादृश्यम् । ४३. तिमिरादृश्यम् । ४४. तिमिरादृश्यम् । ४५. तिमिरादृश्यम् । ४६. तिमिरादृश्यम् । ४७. तिमिरादृश्यम् । ४८. तिमिरादृश्यम् । ४९. तिमिरादृश्यम् । ५०. तिमिरादृश्यम् । ५१. तिमिरादृश्यम् । ५२. तिमिरादृश्यम् । ५३. तिमिरादृश्यम् । ५४. तिमिरादृश्यम् । ५५. तिमिरादृश्यम् । ५६. तिमिरादृश्यम् । ५७. तिमिरादृश्यम् । ५८. तिमिरादृश्यम् । ५९. तिमिरादृश्यम् । ६०. तिमिरादृश्यम् । ६१. तिमिरादृश्यम् । ६२. तिमिरादृश्यम् । ६३. तिमिरादृश्यम् । ६४. तिमिरादृश्यम् । ६५. तिमिरादृश्यम् । ६६. तिमिरादृश्यम् । ६७. तिमिरादृश्यम् । ६८. तिमिरादृश्यम् । ६९. तिमिरादृश्यम् । ७०. तिमिरादृश्यम् । ७१. तिमिरादृश्यम् । ७२. तिमिरादृश्यम् । ७३. तिमिरादृश्यम् । ७४. तिमिरादृश्यम् । ७५. तिमिरादृश्यम् । ७६. तिमिरादृश्यम् । ७७. तिमिरादृश्यम् । ७८. तिमिरादृश्यम् । ७९. तिमिरादृश्यम् । ८०. तिमिरादृश्यम् । ८१. तिमिरादृश्यम् । ८२. तिमिरादृश्यम् । ८३. तिमिरादृश्यम् । ८४. तिमिरादृश्यम् । ८५. तिमिरादृश्यम् । ८६. तिमिरादृश्यम् । ८७. तिमिरादृश्यम् । ८८. तिमिरादृश्यम् । ८९. तिमिरादृश्यम् । ९०. तिमिरादृश्यम् । ९१. तिमिरादृश्यम् । ९२. तिमिरादृश्यम् । ९३. तिमिरादृश्यम् । ९४. तिमिरादृश्यम् । ९५. तिमिरादृश्यम् । ९६. तिमिरादृश्यम् । ९७. तिमिरादृश्यम् । ९८. तिमिरादृश्यम् । ९९. तिमिरादृश्यम् । १००. तिमिरादृश्यम् ।

मदृष्टिनिषेधो न स गद् विषादिषु तदर्थिनः ।

मोदकाद्यपूयभूत—तामान्वाभेदवृत्तिषु ॥ १ ॥

भेदे' उभयपरूपक—वस्तुवादो न युज्यते ।

भेदाभेदावेकत्वास्तु विरोधेनैव बाधितः ॥ २ ॥

विशेषरूपं पक्षेषु तत्पट्टेतेर्निषामकम् ।

साध्वेतद्, विन्तु वस्तुत्वं तस्यैतेत्यं मसज्यते ॥ ३ ॥

तथा परेणाप्युक्तम्,—

सर्वस्योभयवृत्तत्वे तद्विशेषनिराकृतः ।

नोदितो' दधि स्वादति, किमुष्टं "नाभिधावति ? ॥ १ ॥

मयादि—उंष्टेति स्वादति, नापि तै' योष्ट, येनोभयोर्दधि' स्वादुष्टः । तथा दध्यादि स्वादुष्टः, नापि तदर्थे' दधि, येनोभयोर्दधि स्वादुष्टः । तद्व्यमनयोरेकस्यापि कस्याचित्द्रूपमापद्या-
भावात्—स्वरूपस्य यादृते'ज्ञादिकः स्वनियतस्याभावात् न

१. भेदे तामान्वाभेदादिप्रमाणे । २. इयस्यादि प्रादिकमेवैक्यताम् ।

३. तामान्वाविशेषयोः । ४. विषादिषु । ५. विषादिविषयायाः । ६.

विशेषस्य । ७. तामान्वाविशेषरूपत्वे । उभयपरूपकमेवैक्यताम् ।

८. अस्मिन् सति किम् ? इत्याह—'तद्विशेषः' उष्टु उष्टु एव, न दधि,

दधि दध्नेव, नोष्टः, दध्नेवत्यस्य विशेषस्य ॥ ९. पुरयः । १०. या-

दिषुम्, इति शेषः । ११. केनचित्प्रकारेण । १२. उष्टु एव । १३.

कारणम् । १४. दध्यादि । १५. दध्नेव । १६. कारणेन । १७.

उष्टुदि । १८. एतेन ' सर्वस्योभयवृत्तत्वे' इति परं व्याख्यातम् । १९.

'तद्विशेषनिराकृतः' इत्येतद् 'तदेवमनयो' इत्यादिना व्याख्येते । २०.

उभयवृत्ति दध्यादुष्टयोर्विशेषः स्वाद, दधिरुपाभातो बोध्यो भवेत्, उष्टु-

स्वरूप वा दध्यादुष्टयोर्विशेषः एव निश्चित इति । एव दध्यादि

वाच्यम् । भावस्य तावदसम्भवं 'तद्वि'त्यादिना द्वितीयस्य च 'स्वरूप' इत्या-

दिना दध्यते । २१. दध्ने उष्टुस्य वा ।

कश्चिद्विशेषः, इति । ततश्च दधि खादेति चोदितः उप्यूमी
खादेत् ॥

अथास्त्यतिशयः कश्चिद्, येन भेदेन वर्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ॥ १ ॥

अथानयोः कश्चिदतिशयोऽस्ति, येनार्थं तथानोदितः
क्षीरविशेषः एव प्रवर्तते, नान्यत्र । एवं तर्हि 'स एव' अतिशयो
ऽर्थकिंयार्थिप्रवृत्तिविषयः तत्कालविशेषोपादानमायलक्षितस्व-
भावं हि वस्तु 'दधि' इति । 'स' च तादृशः स्वभावः,
'अन्यत्र नास्तीति' प्रवृत्त्यभावादर्थिनः । तस्मात्प्रोक्त्यरूपम्;
इत्येकान्तवादः ॥

इति तृतीयपूर्वपक्षः ॥ ३ ॥

एवमभिलाष्यानाभिलाष्यमापि विरोधप्राप्तित्वादेयानुद्-
घोष्यम् । तथाहि—अभिलष्यते यत् तदभिलाष्यम्, एताद्विलक्षणं
चानभिलाष्यम्, इति । ततश्च यदि तदभिलाष्यम्, न तर्हि
अनभिलाष्यम्; अनभिलाष्यं चेत्, न तर्ह्यभिलाष्यम्; इति,
एकस्यानेकविरुद्धधर्माभावात् ॥

इति चतुर्थपूर्वपक्षः ॥ ४ ॥

किं च;—विरोधिधर्माभ्यासितस्वरूपत्वाद्वास्तुनोऽनेकान्त-
वादिनो मुक्त्यभावाप्रसङ्गः ; तथाहि—एतदात्माङ्गानामयन-
मणिकनकघनघाभ्यादेकमनात्मकम्, अनित्यम्, अशुचिं,

१. तत्प्राप्या वा अपेक्षया, तथा अर्थो यः पुरुषः । २. दध्नेव साध्य-
त्वात् तत्कालविशेषः, स चासौ कालविशेषश्च, तस्योपादानमात्रो हेतुभावः,
तेन लक्षितः स्वभावो यस्य वस्तुनः, तदेव दधि, इति वृत्ता । ३. अन-
न्तरोक्तदधित्वभावः । ४. उपदे, कुतः ? दध्नेति उपदे प्रवृत्त्यभावात्
५. परे परिकल्पितान्वयाख्यातमनुवन् ।

दुःखम्, इति कथञ्चिद्विचार्य, मायनेत्यतथैव भावयन्, यस्तु न
तत्रामिषद्वास्वशामपाद्, भावनाप्रकारविशेषतो धैर्याग्न्यनु-
जायते; ततो मुक्तिः । तथाहि—आत्मास्वीयदर्शनमेव मोक्षः,
तत्पूर्वक एवास्वीयस्नेहो रागः, तत्पूर्विकैषानुरागविषयो वरोधि-
नि प्रतिद्वितीयेन, इति कृत्वा सर्वमुपपद्यते । यदा तु तदासा-
दृशनादिकं सामान्यार्थेण, तथा यथासमाधानोऽभावात्, भा-
वेऽपि मिथ्याकृत्यार्थ, धैर्याग्न्यायावः, तदभावाच्च मुक्तय
भावा, इति ॥

इति पञ्चमपूर्वपरः ॥ ५ ॥

इति पूर्वपरमन्धः ॥

तदेवमेते मन्दमतयो दुर्जनकोपदत्तास्मीत्यर्थः स्वयं नष्टा,
पंचमपि नाशयन्ति मन्दमतीन् । अत्रा प्रतिविधीयते—

तत्र यत्तावदुच्यम् " कथमेवमेव यदादिहपं करतु सत्ता-
सत्त्व मयति । " तदेतदागोपालादृगनादिप्रतीतमनादादुनीव
मेव । यदा-तदावदुच्यशेषकालमावकपेण सङ्गते; परद्वय
क्षेत्रकालमावकपेणाज्ज्ञान् ; ततश्च सत्तासत्त्व मयति । अन्यथा,
तैदमावमसद्ज्ञान् ; तथाहि—यदि तद् यथा वदद्वयशेषकाल-
मावकपेण सङ्गते, तथैव परद्वयशेषकालमावकपेणापि यदा-
ततश्च तद् यदादि यत्नेव न यदा-परद्वयशेषकालमावकपेणापि
यत्नेव, तद्व्यवस्थामयत् । तथा यदि, यथा परद्वयशेषकाल-
मावकपेणासद्, यत् वदद्वयशेषकालमावकपेणापि यदा-
ततश्च तद् यदादि यत्नेव न यदा-परद्वयशेषकालमा-
वकपेणासत्त्वे गति वदद्वयशेषकालमावकपेणाप्यसत्त्वान्,

१. विदितव्येनदत्तावकपेणा हेतुदत्तागो विदितव्येनदे
व विदितव्येनदत्तावकपेणा अत्रा । २. यत्नेव । ३. विदितव्येनदत्ता । ४
दत्तावकपेणा सत्त्वान्, विदितव्येनदत्तावकपेणा । ५. यत्नेव । ६. यत्नेव । ७. यत्नेव । ८. यत्नेव । ९. यत्नेव ।
१०. यत्नेव ।

अहो ! दुरन्तो मोहः, सगच्छोऽपि प्रतिपादयन्न-
नेकान्तं न प्रतिपद्यते । तथाहि—‘पार्थिवद्रव्यसत्त्वमेव
‘विशिष्टमवायसरवम्,’ इति वक्ति, न च सदसद्रूपं वस्तु
प्रतिपद्यते; इत्युक्तं विघ्नमः । न हि स्वपरसत्ताभावामावो-
मयरूपतां विहाय वस्तुनो ‘विशिष्टैव संभवति । न च
तैत्तिरीय स्वभावेन पार्थिवद्रव्यत्वेन सद्वर्तते, तेनैवावादिद्रव्य-
त्वेनासत्, अमिथानिमित्तत्वे सति एकत्र सदसत्त्वयोर्विरो-
धान् ; तथाहि—तेनैव स्वभावेन सत्तासत्त्व, इति? विवृद्धमेतत् ॥

स्यादेतद्,—तत्रावादिद्रव्यासत्त्वस्य परिकल्पितरथाप-
थोक्तगोचरभावेऽऽ इति । सोऽयं गेदुप्रवेशोऽक्षितारिकावि-
निर्गमन्यायः; तथाहि—तेनैवावादिद्रव्यासत्त्वस्य परिकल्पित-
त्वात् व्यसत्त्वात् तैद्रूपेणाप्यास्तित्वप्रसङ्गः; अनिष्टं चैतत्,
इति ॥

स्यादेतद्, पार्थिवद्रव्यसत्त्वव्यतिरिक्तमवायसरवं परिक-
ल्पितं, पार्थिवद्रव्यसत्त्वमेव पुनरवायसरवस्वभावमिष्यत एव,
इत्यतोऽनपराधः; इति ॥

१. आदिमध्यान्तरादः । २. येन पार्थिवद्रव्यसत्त्वमेव विशिष्ट-
मिति । ३. अवायसरवस्य स्वभावतया । ४. अमयनिमित्तमावेऽपि अम-
वाप्रतिपत्तोरपूर्वत्वम् ५. कथम् ? । ६. विशेषणं विना वैशिष्ट्यायोगात् ।
७. यथादि ८. एतदेव व्याख्याते । ९. येनैव सत् तेनेवासत्प्रसङ्गः,
इत्यर्थः । १०. न सर्वैकं द्विरूपम्, इति भावः । ११. प्रस्तुतदोषपरिहारे-
णारिक्ततरदोषान्तराभावेऽऽ, इत्यर्थः । १२. पार्थिवद्रव्यसत्त्वे । यथा
यथादी यथादिद्रव्यागत्य परिकल्पितत्वादमद्, इति कृत्वा यथादिद्रव्यागति-
त्वमेव, एवमवादिद्रव्यागत्याप्यास्तित्वं स्वात् । १३. अवादिद्रव्यसत्त्वस्यैव पार्थिव-
द्रव्यसत्त्वस्यः । १४. पार्थिवद्रव्यसत्त्वव्यतिरिक्तत्वाभावेनैव अवायसरवं परिकल्पित-
मुच्यते । पार्थिवद्रव्यसत्त्वव्यतिरिक्तं चैतदस्त्वैव, इत्युक्तदोषाभावः, इति
पराभिप्रायः । (परमाद्यतः स्वभावादमवायसरवस्य । एकरूपम् ।
वस्तुमिष्यता) [कोटिकान्तर्गतेन टिप्पणक कस्य मूलपाठस्य, इति न ज्ञायते
। तद्विस्तृतं धीधनः ।]

महो ! दुरन्तः स्वदर्शनानुरागः, प्राप्नुक्तमपि ना-
पधारयति; यतः—न च तद् येनैव स्वभावेन पार्थिवद्रव्य-
येन सङ्गर्तते तेनैवावादिद्रव्यत्वेनासद्; इत्यादि तदेयायतेते,
इति, मलं स्वदर्शनानुरागादृष्टचेतसा सह प्रसङ्गेन, इति ॥

अपरस्याह—‘सदसद्रूपं यस्तु’ इत्यत्रासत्पक्षे प्रसज्य-
तिषेधो वा स्यात् ? पर्युदासो वा ? ।

क्रिञ्जातः ? ।

उभयथापि दोषः ; तथा हि—यदि ‘सप्त मयति’ इत्यसन् ।
सप्तवृत्तिमार्थं निरुपाख्यमसेत् ? ; ततश्च तस्य प्रमाणगोचरासी-
त्सत्वाद्धस्तुधर्मत्वानुपपत्तिः ।

अभ्युपगमे वा यस्तुन यव निरुपाख्यत्वमसद् ; तथा हि—न
निरुपाख्यस्वभावं सोपाख्यस्वभावं भवितुमर्हति ।

अथ सतोऽभ्युदसद्, सदन्तरमेयासद्, इति ? यद्यपि
नस्य सदात्मकात्वादेव सदसदकृत्यानुपपत्तिः ; तथा हि—न
‘सन् सदन्तरात्मकम्’ इति लघेतमो वक्तुं युज्यते, इति ॥

एतदप्यनुक्तम्, भगवद्दर्शमतापरिक्रान्तात्, पक्षद्वयैःपि
दोषाभावात् ॥

यद्यमभावः ? इति ॥

उच्यते—यद्यपि साप्तवृत्तिमात्रं निरुपाख्यमसद्, तथापि
स्वकृतेन सत्वात्, तैद्रूपेण व्यासत्वात्, सदसद्रूपमैव; इति ।

१. शिवविश्वीः । २. कोऽर्थः । तुल्यधर्मम् । ३. प्रकृत्य-
प्रतिषेधरूपम् । ४. एतदेव व्याख्याति । ५. पर्युदासपक्षे । ६. अयतः ।
७. परस्परम् ।

८. अस्मादुपवेशात्पञ्चदशसदसद्रूपवदोभयामयं वर्तते । न तात्का-
रानुबिद्धमयत्वं नाम, तत्र वस्तुनि द्रव्यैर्लक्षणमदमदस्य वृत्तिरिति, अतो
यद्यपि ‘मय भवतांति अस्तु’ प्रकृत्यप्रतीकपक्षे, तथापि वस्तुनिद्रव्यकृतेन
मताः प्रतीतेषाः तस्य च पराङ्मया हेतुनेन तात्कात्र विशिष्टित्वकृतेन
मताः, तात्कात्रपक्षे तात्कात्रप्रतीतेषां, अतएव च तात्कात्रप्रतीतेषां—विश-
ष्टित्वकृत्यानुपपत्तिः कालात्कृत्यानुपपत्तिः सदसदस्य । इति प्रकृत्यप्र-
तिषेधसंज्ञकताभावात्, पर्युदासपक्षे तदसत्त्वात् तदभ्युपगमस्य च विधि-
मवहति ।

ततश्चैवं न सर्वथा सत्त्वमसत्त्वभेदेन व्यवहार्यम्,
चासत्त्वं सत्त्वभेदेन ॥

न चानयोरेक्येन एव, मिश्रनिमित्तत्वात्; तथा हि
“स्वद्रव्यादिरूपेण सत्, परद्रव्यादिरूपेण चासत्;” इ-
त्यम् । ततश्च तद् यत एव सत् यत एवासत्, परद्रव्या-
रूपोसत्त्वे सति स्वद्रव्यादिरूपेण सत्त्वात्; तथा यत एवास-
त् यत एव सत्, स्वद्रव्यादिरूपसत्त्वे सति परद्रव्यादिरूपेण
सत्त्वात् ।

अत एव चैकत्र सदसत्त्वयोर्यतोऽप्येकं न संभवति, मि-
श्रनिमित्तत्वाद् धर्मिमाणात् । एतद्योस्तत्र प्रपञ्चविषयाः
अनुमयासिद्धत्वाच्च; तथाहि-स्वपररूपाव्यावृत्तत्वावृत्तरूपेण
तद्वस्तु अनुमृष्यते ॥

हर्षादिशङ्का, -‘स्वरूपाव्यावृत्तिरेव पररूपव्यावृत्तिः’ इति
एवाप्युक्ता, विहितोर्त्तत्वात् ॥

यस्मादेवं तस्मात् समुत्सारितपक्षपक्षित्वयोर्वाच्येति कु-
मुदत्वात् सदसद्रूप वस्तुवैकल्यम् । आह च—

यस्मात्सत्त्वमसत्त्वं च न विरुद्धं मिथो द्वयम् ।

वस्तुवेकं सदसद्रूपं ननु तत् किं न युज्यते ? ॥ १ ॥

१. तदमात्मकत्वेन । २. भावात्मकत्वेन । ३. भावात्मकत्वेन ।
४. स्वद्रव्यादयः सत्त्वकम्पनानिमित्तम्, परद्रव्यादयश्चासत्त्वकम्प-
नायाः । ५. अनुमते च तद्व्योपायनेकरूपतायामिव को विरोधः ?
६. वस्तुतः स्वरूपाव्यावृत्तिः पररूपाव्यावृत्तिश्च द्वेऽप्यनुमृष्यते; इत्युमयात्म-
वस्तु, इति आचार्येण स्थापिते पर आशङ्कते-स्यादाशङ्केति । ७.
एकरूपा । ८. ‘न स्वरूपत्वमेव पररूपत्वम्’ इत्यादेना भिन्ननि-
मित्तत्वेनानयोरेकत्वाभावात्; तत्त्वतोऽन्यरूपाभावमन्तरेणान्यपावृत्त्या (स्व-
मिदे) । ९. ध्वनिरूपतया ।

यदप्युक्तम्,—“सदसद्रूपवस्तुष्वुपगच्छता सत्यमसत्य
व वस्तुधर्मेतयाम्युपगतं भवति” ; एतदिध्यते एव ॥

वायुनरिदमुक्तम्,—“ततश्चात्रापि वस्तव्यम् ; धर्मधर्मिणोः
व तापज्ज्ञेदः—” इत्यादि । अत्रापि सर्वथा भेदपक्षोदितोऽभे-
दपक्षोदितश्च दोषोऽनभ्युपगमतिरसह्यतावादेव न नः सि-
त्तेमायदाति । भेदाभेदपक्षस्यभ्युपगम्यत एव ॥

आह—नम्यत्रापि “विनाकारेणभेदस्तेन भेद एव,—” इत्यादि
रूपमुक्तम् ।

उक्तमिदम्, अयुक्तं सूत्रम्, अपिह्यत्रविकल्पस्यार्थोप-
पत्त्यात्, अन्योन्यध्यातिमायेन भेदाभेदपक्षस्य जायन्तद्व्याम-
क्यात् केवलभेदाभेदानुपपत्तेः । न हि ‘अन्योन्यानुविद्यावेत्ती’
इति जैनमतम्, अमेदानुविद्यस्य केवलभेदस्यासिद्धेः,
भेदानुविद्यस्य चाभेदस्यासिद्धेः । अतः—‘विनाकारेण भेदस्तेन
भेद एव’ इत्यर्थसूच्यमेव ॥

अथ ॥ धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदः” इति कोऽर्थः ? कथञ्चि-
द्भेदः कथञ्चिदभेदः, इति । तत्र धर्माणां मिथो भेदात् प्रति-
नियतधर्मोभितत्वाच्च कथञ्चिद्भेदः । तथाहि—न धर्माणां
धर्मिणा सर्वधेयत्वे धर्मतयापि भेदो युज्यते, इति प्रतीतमेतद् ।
तथा धर्माणामेवाम्बन्तरीहृतधर्मिरवस्थात्वादधर्मिणोऽपि चाभ्य-
न्तरीहृतधर्मिरवस्थात्वाच्च कथञ्चिद्भेदः, इति । न चाप्यन्तर्भेदे
धर्मधर्मिकरुपना युज्यते, अतिप्रसङ्गात् ॥

इयादेतद्,—उपेक्षितेयं धर्मधर्मिकरुपना, न तत्पत्तः, इति ।

१. न ह्यभ्युपगमा एव वायावे रयुः । २. अत्रोक्तः । ३.
‘तभेदरूपस्य ।

४. “ न कतो वर रवेण, न मिहः मिह एव वा ।
वायुविद्वान्वायवोर्भेदोऽन्यथा न हि एव न ॥
न कतो मिहपञ्चमिहो वायवः ।
वायवोऽप्येवमभेदो न मिहः इति न हि न ॥
• वायवेति वदधर्मरूपम् ।

एतदप्युक्तम्, इष्टविरोधात् । न च दृष्टानुपपत्तिं ननु अनुवृत्त्यायुक्तस्वभावं च वस्तुव्यवधानोऽवसीयते । न चाऽपि दृढहनादिप्रतीतानुभवापन्नाः शक्यन्ते कर्तुम् । अनुभवापुरोऽयसिद्यते घटादी तदतद्रूप एवोपजायते; अन्यथा तदमात्रप्रसङ्गात् ॥

स्यादेतद्,—एकस्वभावं एवासायनुभवो घटप्रतिष्ठापतयोपजायमानः घटादिप्रतिभास्यवच्छेदेन क्वाप्यते । पुनरस्य भावतो द्वे रूपे । तथा चोक्तम्—“एकोपलम्भानुभवाद् ‘इदं नोपलम्भे’ इति बुद्धेः ‘उपलम्भे वा’ इति कल्पिना समुद्भवति” ।

एतदप्युक्तम्,—विहितोत्तरत्वात्, ‘तत्स्वरूपसत्त्वनेष पररूपासत्त्वम्’ इति निर्लोडितम् ॥

पिञ्ज—एकान्तपर्यायनयमतानुसारिपक्षे कल्पनायोगात्; नथाह—सा वस्तुनि समुत्पन्ने वा स्याद् ? अनुत्पन्ने वा ? न तावदनुत्पन्ने, तस्यैवासत्त्वात् ; उत्पन्नेऽपि च गृहीते वा स्याद् ? अगृहीते वा ? न तावदगृहीते, अतिप्रसङ्गात् ; नृतेऽपि च तद्माहकज्ञानस्याविकल्पकत्वात्, विकल्पज्ञानस्यार्तद्विषयत्वात्, तद्भाषिकाले च तदसत्त्वात् । तत्रैव कल्पना इति चेत् ? न, विकल्पानुपपत्तेः; तथाहि—तत्राप्युत्पन्ने वा स्याद् ? अनुत्पन्ने वा ? नानुत्पन्ने, असत्त्वात् ; नानुत्पन्ने, उत्पन्नवस्तुपर्येषवर्जितत्वात् । विकल्पनारूपमेवोत्पद्यते, इति चेत् ? न, तस्य हेत्वयोगात् । हेत्वयोगस्य स्वलक्षणादनुत्पत्तेः । स्वलक्षणानुभवादितसंस्कारात् तज्जन, इति चेत् ? न, संस्का-

१. सङ्कार्णवेन निवर्तनाभिधेः । २. वस्तु । ३. नीलशो । ४. एतामेव घटादेरुपलम्भानुभवात् । परम ‘इदं घटादेक समुपलम्भे, इदं घटादिकमुपलम्भे’ इति विमल्लिङ्गया बुद्धेः समुद्भवः स्यात् । ५. वस्तुनि । ६. उत्पन्नवस्तु । ७. उत्पन्नवस्तुवैयर्थ्यात् । वर्तमानकालमावित्स्वलक्षणानुभवजन्यसंस्कारानि । ८. विकल्पज्ञान । ९. उत्पन्नवस्तु । १०. तावत् न, न तु बाधोऽप्येवमप्येव । ११. ज्ञानेऽपि । १२. विनाशित्वात् ।

रस्यापि स्वच्छक्षणेतरूपानातिशयात्; स्वच्छक्षणरूपत्वे स एव
दोषः । सामान्यतक्षणरूपत्वे तु ततस्तदुदय एव वच्यम् ।
इति धान्यम् ।

स्यादेतद्,—अदि कल्पनाऽस्वच्छक्षणमेव, तस्या अपि
स्वसंविद्यो स्वच्छक्षणत्वात्; उक्तं च—“कल्पनाऽपि स्वसंवि-
द्याविद्या, माधे, विकल्पनात्” इति ।

एतदप्युक्तम्, अर्थविवक्षयाकारण्यतिरेकेण तत्त्वसंवि-
द्यसिद्धेः; सिद्धौ वा, कल्पनायोगात् । अतीतवाद्यानुभूत-
संस्कारस्तथापरिच्यमानः स्वच्छक्षणानुभवजनितसंस्कारोपपा-
दितविद्यो दोषो हेतुः इति चेत् न, तत्रैव स्वच्छक्षणानुभवजनित-
संस्काराद्विद्योपः, आसिद्धेः ।

आसिद्धिश्च तावत्तस्मिन्नुपकारात्; तथाहि—स तस्य
विकल्पादिनसंस्काराविशेषस्यानुपपन्नस्योत्पन्नस्य निदृष्टस्य
योग्यतात् इति भेदाः । न तावदनुत्पन्नस्य, तस्यैवावस्थाद्,
भूततत्त्वोपकाराकरणात्; तावदुत्पन्नस्य, तस्यानाधेयानिज्ञा-
त्याद्, अनिज्ञावाधानमन्तरेण व्यापकारमावाद्, अनिज्ञावाधाने
च तद्व्यवस्थासहजानाहोऽंगमप्येवमभूय तद्व्यवस्थासहजानिज्ञावा-
धान, स व्यापकार, इति चेत् न, उपादानकारणविशेषाधानमन्तरे

१. स्वच्छक्षणरूपानातिशयात् इत्यनेन “तद्व्यवस्थे च तद्व्यव-
स्थे” इति । २. सामान्यरूपसंस्काराधिनियमप्रतिभावेऽत्यवस्थानुताड-
नाद्विकल्पनातिशयात् । ३. सामान्यस्वच्छक्षणरूपानातिशयात् । ४.
कल्पना । ५. विकल्पोपादानकारणमनुभवातीतकालीनत्वजनितविद्या-
व्य । ६. स्वच्छक्षणानुभवजनितसंस्कारः । ७. विवक्ष्येव यतोऽवस्थि-
त्यवस्थानुताडनात् विद्यो दोषः एवमाविद्योपः, तस्य । ८. विवक्ष्य ।
९. तस्योपपन्नस्य हि अनिज्ञावाधाने तावद्व्यवस्थे मित एव स्याद्,
यद्व्यवस्थानुताडनात् तावद्व्यवस्थे एव स्याद्, एवमनुभवजनितविद्योः ।
१०. अतीतवाद्यानुभूतसंस्काराविवर्तमानानुभवजनितसंस्काराविवर्तमानम् । ११. अती-
तविवक्ष्यजनितविद्योविशेषाधाने विद्या ।

रेण ततः कार्यविशेषासिद्धेऽन्ये चैककालमाधिनाऽन्यतो भवेत्तः
 भ्यत एव मयेतातिशयाधानं युज्यते, तत्र निबन्धनस्य तद्वृत्तविशेषः
 सिद्धः, तदभ्युपगमे च तत्राप्ययमेव वृत्तान्तः, इति । एते
 शिरोतद्, एवं निबन्धनपरम्परायामपि वाक्यम्, इति । न
 निरुद्धस्य, तस्यैवाधिष्यमानस्याद्, असतस्योपकारकरणाद्येत
 अभ्युपगमे पातिप्रसङ्गाद् । अतः साधुरं 'हित्ययोगाद्' शी
 शानिकैकान्तपक्षे च कलमायानुवपत्तेः, इति; एतच्च वक्ष्याम

यथाकम्—“ भेदाभेदमभ्युपगच्छनाद्यर्थे भेदमङ्गीर
 त्वम्-इह धर्मधर्मिणो धर्मधर्मिण्या भेदः, स्वभावात्तः पुनरपि
 इत्यारि । एतदपि 'धर्माणां मिथो भेदान् प्रतिनियतपद्म'
 तत्वाद्य कथमिह भेदः' इत्यादिना प्रायुक्तम्, प्रकारान्त
 भेदाभेदासिद्धेः ॥

यदप्युक्तम्, “ सविधिविशिष्टाश्च विषयाऽप्यवशिष्टवन्तः
 न सदराद्रूपं वस्तु संवेद्यते उभयकणस्य संवेदनस्याभावात्
 इत्यादि । एतदपि 'अनुवृत्तव्यावृत्तस्वभावे च वस्तुना
 क्षतोऽवसीयते' इत्यादिना परिहृतम्, उभयकणस्य संवेद
 न्यावाधित्वान् ॥

यद्योक्तम्—“ न च कार्यद्वारेणापि सदराद्रूपं वस्तु
 प्रतिपन्नं शक्यते, यतो नाप्रत्यक्षे कार्यमुपलभ्यते ” इत्यङ्गी
 यन्त्येतदवश्याम्, वस्तुविषयाप्रत्यक्षकस्याप्यवश्याम् तातो
 मत्तान् ।

“ न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि

१. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 २. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ३. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ४. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ५. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ६. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ७. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ८. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 ९. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि
 १०. अत्र न च सम्भविक्करणे प्रयत्नमात्रे कर्मविदाकारेण करीरि

नचिन्न करोति, एवस्य करणाकरणविरोधात्; ११ इत्या-
 उच्यमाणम्, विरोधासिद्धेः; तथाहि—वेर्यायारमना करोति,
 दृष्ट्यात्मना न करोति, कुत एकरय करणाकरणविरोधः? इति ।
 तथा स्वकार्यकर्तृत्वेन करोति, कार्यान्तराकर्तृत्वेन न करोति;
 एतः केनचिदाकारेण करोति, केनचिन्न करोतीति; कोऽत्र
 विरोधः ? । न च स्वकार्यकर्तृत्वमेव कार्यान्तराकर्तृत्वम्;
 यदि स्यात्, येन स्वकार्यं करोति, एव कार्यान्तरमपि कु-
 र्यात्, कर्तृत्यामन्यायादकर्तृत्वस्य, विपर्ययो र्था, तदङ्गाकार-
 मायम्, इति ॥

इत्यादेतत्,—किं हि नाम कार्यान्तराकर्तृत्वमन्येत् ?
 यदाऽऽभित्यागन्याययुक्तपञ्चसारेणाकारणार्थं प्रतिपाद्यते; किन्तु
 स्वकार्यकर्तृत्वमेवैकस्वभावं कार्यान्तराकर्तृत्वम्, इति ।

इत्त, तद्धि 'केनचाकारेणे करोति, तेनैव न करोमि'
 इत्येतदापन्नम् । एवं चाभित्यागमिसाये सायेकत्र कर्तृत्वाक-
 र्तृत्वयोर्विरोधः, इति; तथाहि—तेनैव स्वभावेन करोति, न
 करोति च इति ? व्याहृतमेतत्, एकस्वभावस्यैकभोपयोगात् ।

कार्यान्तराकर्तृत्वं तत्रै परिकल्पितम् इति चेत् ? तदप्यम-
 नोदरम्, कार्यान्तराकर्तृत्वस्य तत्रै परिकल्पितावाद्-वस्तुनाऽ-
 खैरवान्, तज्जार्थावाया कार्यान्तराकर्तृत्वप्रसङ्गात् ॥

१. नैमिनिदेव रूपेण मया वरिणतः । २. गुदादिरपेव तथाऽत्र
 रिक्तेः । ३. कार्यमधिगम्योत्तरा कारणमधिगम्यत्वाद्-। ४. एतदेकमेव ।
 ५. 'तद्धि' इति शेषः । ६. यथा वा कार्यान्तरं न करोमि, एवं स्वकार्यं
 मां न कुर्यात् । ७. अकर्तृत्वावस्थाकर्तृत्वस्य । अकर्तृत्वावस्था
 कम् (१) । ततश्चैकमेवप्रकारेण अकारणत्वम् इति पूर्वम् । कारणत्वार्थावात् ।
 ८. अधिकृतकारणत्वम् । ९. नैव विरोधद्वन्द्वम् । १०. एव च तद-
 वमेव इत्यर्थः । ११. स्वभावेन । १२. अन्यथा सर्ववैकल्यायोगः । १३.
 कारणम् । १४. कारणम् । १५. कार्यान्तराकर्तृत्वस्याविद्यानन्तात् । १६.
 कार्यान्तराकर्तृत्वमाकाशत्वम् । १७. न हि तज्जार्थमन्येन तदभावात्, इति शब्दना ।

अथाशङ्का,—स्वकार्यकर्तृत्वव्यतिरिक्त
परिकल्पितम्, स्वकार्यकर्तृत्वमेव पुनः
मभ्युपगम्यत एव, इति ।

एतदप्ययुक्तम्, दत्तोत्तरत्वात्; तथा-
येन करोति तेनैव न करोति, इत्येतदापन्नम्, इत्या-
नेनेनैव "सर्वारम्भना च कारणे तज्जावरूपमेव स
प्रतिक्षेप्तम्, अभावस्य यस्तु धर्मत्वात् कथाविश-
कार्यान्तराकारणत्वाद्; इति । तस्माद्
सद्रूपवस्तु; तथा चोक्तम्—

“यस्मात् प्रत्यक्षसंबन्धे, कार्यतोऽप्यवगम्ये-
तस्मादवश्यमेष्टव्यं, वस्त्वेक सदसदात्मकम्”
इति ॥

अप्रान्यस्तेषां—ननु च 'वस्तुनः स्वरूपेण सार-
धेन चासत्ताम् इति, एतद्विषयत एव' इति ।
एतदप्ययुक्तम्; स्वमतविरोधात्; तथाहि—सा-
'वस्तुन एव सत्त्वमसत्त्वं च धर्मा' इत्येष्टव्यं,
धर्मधर्मिणोत्पत्त्यवगमन्यान्तराद्यं, इति । कि-
यद्यवयवम्, यद्यस्तु-
स्वरूपेण सत्त्वरूपेण चासत्त्वं इत्यभ्युपगमात् । धर्मो
परावाच्यत्वेणासत्ताद्यस्तुत्यप्रसङ्गः । एतं धर्माणांमि-
त्यतिरिक्तत्वाद्यस्य रूपेण गतत्वं पररूपेण चासत्त्वम्, इति

१. स्वकार्यकर्तृत्वव्यतिरिक्तत्वात् कार्यान्तरादप्युक्तं तद्वि-
शेषतः, स्वकार्यकर्तृत्वव्यतिरिक्तत्वात् इत्यनेन, इत्युक्तत्वात् ।
परावाच्यः । २. स्वकार्यत्वेन । ३. पूर्वोक्तप्रमाणं परेणापि तदवगम-
न्यान्तराद्यं । ४. स्वकार्यत्वम्, इति भावः । ५. अर्था-
न्तराद्यं । ६. धर्मधर्मिणोत्पत्त्यवगमन्यान्तराद्यं । ७. धर्मो-
परावाच्यत्वेनासत्ताद्यस्तुत्यप्रसङ्गः । ८. धर्मधर्मिणोत्पत्त्यवगमन्यान्तराद्यं । ९. धर्मो-
परावाच्यत्वेनासत्ताद्यस्तुत्यप्रसङ्गः । १०. धर्मधर्मिणोत्पत्त्यवगमन्यान्तराद्यं ।

अथानन्यत्वं, तयोरेकत्वप्रसङ्गः, एकस्माद्धर्मिणोऽनन्यत्वात्, तत्स्वात्मवत्; एवं च सति सदसत्त्वयोरभिन्नत्वात् तद्यथा स्वरूपेण सत्, एवं पररूपेणापि स्याद्; इत्याद्युक्तम् । असम्भविनौ च निराधारौ घमौ सदसद्रूपौ ॥

तथाम्यानन्यत्वम्, अतोऽनेकान्तवादाभ्युपगमादेकान्तवादिनः स्वमतयिरोधः; इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

इति सदसदुभयरूपैकवस्तुवादः ॥

यद्योक्तम्—“ एतेन नित्यानित्यमपि प्रत्युक्तमवगन्तव्यं विरोधादेव ” इत्यादि; एतदपि न सम्यक्, प्रमाणतस्तेषां चगमात्; तथाहि—अप्यक्षेण नित्यानित्यमेष तदवगम्यते, अन्यथा तदवगमाभावात्प्रसङ्गात्, तथा च, यदि तत्राप्रकृतानुत्पन्नस्यैकस्यमात्रं सर्वथा नित्यमभ्युपगम्यते; एवं तर्हि तद्विज्ञानजननसमाधं वा स्याद् ? भजननसमाधं वा ? यथायः पक्षः, एवं सति सर्वत्र सर्वथा सर्वेषां तद्विज्ञानप्रसङ्गः, तस्यैकसमाधत्वात्; न चेत्तदेवं । केवलित्कदाचित्कस्यचिदेव तद्विज्ञानमावात् । न च ‘सर्वयैकसमाधये’ देयादिकृतो विशेषः’ इति कल्पना युज्यते, तद्भावेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । ‘सर्वकारिणमेष्ये’ अत्रपि’ इति चेत् ? न, एकान्तनित्यत्वात्वेष्टायोगात्; तथाहि—सर्वकारिणा तस्य विशेषः क्रियते ? न वा ? इति वक्तव्यम्, यदि क्रियते, किमर्थान्तरमूतः ? अनर्थान्तरमूतो वा ? इति, यद्यर्थान्तरमूतः, तर्ह्ये किमर्थान्तरम् ? ‘सं तस्य विशेषश्चरकः’ इति चेत् ? न, अनर्थत्वात्प्रसङ्गात्; तथाहि—नै विशेषस्ततो भिन्नः ? भविष्यो वा ?

१. नित्यानित्यप्रकारेण । २. अवगमनभ्युपगमे । ३. भावयति । ४. कर्तु । ५. क्षेत्रे । ६. प्रमाणत्वात् । ७. अधिष्ठतवत् । ८. वस्तुतः । ९. क्षेत्रकारिणमिति विवेकतत्वात् । १०. तस्मिन् वस्तुनि । ११. प्रसङ्गमेव न भवत्येति । १२. वस्तुतः । १३. न हि शब्दमात्रादिनाते दिना वस्तुतो विवेकः । १४. अर्थान्तरादेव । १५. वस्तुविज्ञानम् । १६. एवमत्रापि । १७. वस्तुतः । १८. तत्परत्वमेव । १९. विशेषतोऽवगमात् । २०. कर्तुः । २१. मुख्यविशेषतः । २२. वस्तुतः ।

तदेवावर्तते, इत्यनवस्था, (चक्षुर्न वा) ।

अथानर्थांतरयुतः, न विद्यमानः । अविद्यमानो वा ? यदि विद्यमानः, कथं विद्यते ? करणे वाऽनर्थस्याप्रसङ्गः ।

अथाविद्यमानः, व्याहृतमेतत्, स ततोऽनर्थांतरयुतोऽविद्यमानोऽनेति, करणे वाऽनित्यतोऽपत्तिरिति; तथाहि—तस्मिन् विद्यमाने पदार्थे एव कृतः स्यात्, तदभ्यतिरेकतायास्तदर्थः । अथ सामूह्येण दोषः, 'न विद्यते' इत्यार्थीयते, न तर्हि स तस्य सहकारि, अविच्छिन्नत्वात्, भावे वाऽतिप्रसङ्गः, इति; तथाहि—यदि कश्चन विशेषमकुर्वन्नपि स तस्य सहकार्यभ्युपगम्यते, सर्वभाषानामेव तत्सहकारित्वप्रसङ्गः, तद्विशेषाकरणेनाविशेषाद्, इति व्यथा सहकारित्वव्यवहारात् ॥

अप्युच्यते—यद्वस्तु एव तस्य वस्तुनः स्वभावः, येनविद्ये च कारकमपि प्रतीतिव्यवहारेण सहकारिणमपेक्ष्य कथं जनयति, इति ।

एतदपि मनोरथमात्रम्, निश्चयानुपपत्तेः; तादृशं यदाभी-
हसहकारिमभिधी कथं जनयति, तदाऽप्येतेनैवरादितसहका-
र्यवेक्षात्क्षणः स्वभावेन व्यावर्तते ? न वा ? इति वक्तव्यम्
यदि व्यावर्तते, अनित्यमव्ययप्रसङ्गः; स्वभावव्यावृत्तौ स्वभाव-
वतोऽपि तदभ्यतिरेकेण तद्वदेव निवृत्तेः । अथ न व्यावर्तते,

१. सहकारिणो विरोधः विद्यते । २. विद्यमानत्वाविरोधेण भूयोभूयः करणम्, इत्यनवस्था । ३. विद्यमानव्यतिरिक्तो हि विद्यमान एव । ४. करणे वा अर्थातिरेकस्याविश्वस्यमानजन्यतापत्तिर्ननु, तथाहि—तस्मिन् अभ्यतिरेके विद्यमान विशेषं विद्यमानं पदार्थं एव कृतः स्यात् । ५. पदार्थः । ६. विशेषतय । ७. सहकारिणो विरोधः । ८. भावोक्तदोषम् । ९. विज्ञानादि । १०. वस्तुनः । ११. अविच्छिन्नत्वात् ।

कार्यजननप्रसङ्गः, तत्सर्वभाषानिवृत्तेः; पूर्ववत्; त-
य एव तस्य कार्यजननावधार्या स्वभावः; जनना-
मपि स एव, इति कथं जनयति ? सर्वदा वा जन-
नस्यैवं साधदेकान्तनित्यपक्षे विज्ञानादिकार्यायोगात्
गमोभावः, इति ॥

अथ, अपि प्रकृत्यैकक्षणस्थितिधर्मकं एकान्तानि-
वृत्तमवति ? एवमपि विज्ञानादिकार्यायोगात्, तद्वत्
एव । न च सर्वधर्मक्षणस्थितिधर्मिणो विज्ञानादिजन-
यते, तस्यैवायोगात्; तथादि-क्षणस्थितिधर्मक-क्षण-
भावमुच्यते, इति, यतोऽर्थदेणव्य द्वितीयादिर्था-
द्वयकामेनापि प्रतिपत्तव्यम्, न्यायानुगतत्वात्; तयो-
रपि धर्मो परस्परतोऽप्यस्यम् ? अन्यमर्थं वा ? इति वा

किं धातः ?

यद्यन्यत्वं, किं सर्वथा ? माहोद्यित् कथञ्चित्

१. कार्यजननप्रसङ्गः, तत्सर्वभाषानिवृत्तेः । २. पूर्ववत् ।
३. सर्वदा स्वभावभाषानिवृत्तेः । ४. कार्यम्- (लोकः) । ५. तद्वत् ।
६. एवमपि तद्वत् । ७. तेन सदकारिणा सद कार्यजननप्रसङ्गः ।
८. कार्यजननप्रसङ्गः, तद्वत् । ९. तद्वत् । १०. तद्वत् । ११. तद्वत् ।
१२. तद्वत् । १३. तद्वत् । १४. तद्वत् । १५. तद्वत् । १६. तद्वत् ।
१७. तद्वत् । १८. तद्वत् । १९. तद्वत् । २०. तद्वत् । २१. तद्वत् ।
२२. तद्वत् । २३. तद्वत् । २४. तद्वत् । २५. तद्वत् । २६. तद्वत् ।
२७. तद्वत् । २८. तद्वत् । २९. तद्वत् । ३०. तद्वत् । ३१. तद्वत् ।
३२. तद्वत् । ३३. तद्वत् । ३४. तद्वत् । ३५. तद्वत् । ३६. तद्वत् ।
३७. तद्वत् । ३८. तद्वत् । ३९. तद्वत् । ४०. तद्वत् । ४१. तद्वत् ।
४२. तद्वत् । ४३. तद्वत् । ४४. तद्वत् । ४५. तद्वत् । ४६. तद्वत् ।
४७. तद्वत् । ४८. तद्वत् । ४९. तद्वत् । ५०. तद्वत् । ५१. तद्वत् ।
५२. तद्वत् । ५३. तद्वत् । ५४. तद्वत् । ५५. तद्वत् । ५६. तद्वत् ।
५७. तद्वत् । ५८. तद्वत् । ५९. तद्वत् । ६०. तद्वत् । ६१. तद्वत् ।
६२. तद्वत् । ६३. तद्वत् । ६४. तद्वत् । ६५. तद्वत् । ६६. तद्वत् ।
६७. तद्वत् । ६८. तद्वत् । ६९. तद्वत् । ७०. तद्वत् । ७१. तद्वत् ।
७२. तद्वत् । ७३. तद्वत् । ७४. तद्वत् । ७५. तद्वत् । ७६. तद्वत् ।
७७. तद्वत् । ७८. तद्वत् । ७९. तद्वत् । ८०. तद्वत् । ८१. तद्वत् ।
८२. तद्वत् । ८३. तद्वत् । ८४. तद्वत् । ८५. तद्वत् । ८६. तद्वत् ।
८७. तद्वत् । ८८. तद्वत् । ८९. तद्वत् । ९०. तद्वत् । ९१. तद्वत् ।
९२. तद्वत् । ९३. तद्वत् । ९४. तद्वत् । ९५. तद्वत् । ९६. तद्वत् ।
९७. तद्वत् । ९८. तद्वत् । ९९. तद्वत् । १००. तद्वत् ।

सर्वथा, ततो द्वितीयादिक्षणेऽपि स्थितिप्रसङ्गः, प्रथमक्षण-
न्यतेः द्वितीयादिक्षणास्थितिर्निमित्तप्रत्ययानुगमरोः ; तथा
हि, -अनन्तराद्यान्तविप्रज्ञाणां भाषाणामस्थितिरप्यन्तमिषया
प्रसक्तमानसमयभाविना स्थितिर्न विद्यस्यते, इति; एवं द्वितीयादि-
क्षणादिघटेऽपि तदस्थान्यमेवे ज्ञायाविरोधः, इति भाषणा ॥

अथ कथञ्चिदभ्युपगमम्, इति । अतोऽनेकाभ्युपगमस्याऽ
भीष्टस्थितिरेवास्माकमिति ॥

अथानभ्युपगमम्, तदपि सर्वथा । कथञ्चिद्वा । इति
कथनीयम् । यदि सर्वथा, प्रथमक्षणस्थितिरेव द्वितीयादि-
क्षणोऽस्थितिः । सा च भाषकस्या, ततश्च द्वितीयादिक्षणेऽपि
स्थितिरित्येव ह्यस्याम् । द्वितीयादिक्षणास्थितेर्वा निरुपायपरायास्त-
था । अथ प्रथमक्षणस्थितिस्थात् प्रथमक्षणेऽप्यभाषकसङ्गः । अथ-
कथञ्चिदभ्युपगमम्, इति । पूर्वोक्तो दोषः । अथ द्वितीयादिक्ष-
णाभिधत्तेऽभाषकपरायात् प्रथमक्षणस्थित्या अन्यानन्यत्वं कल्पना
शुद्धिः परी ।

एवादेतत्, - यदि अभाषाज्ञेयमेव विहाय पक्षेत् ।

अथ तदुत्तरकालमाविष्यावर्त्तमानस्थितिरेव विषक्षि-
तस्य द्वितीयादिक्षणास्थितिरिति । इत्त । तर्हि पुनरप्यभा-
स्यत्वं कल्पनायाः प्रसरः, तथा च कति पुनः कदाचित्पु-
नरेव । अथ द्वितीयादिक्षणास्थितिः, परिकल्पितस्यास्य परि-
कल्पनीया, इति । एवं तद्वि तस्यापरिकल्पितत्वादस्य शङ्का द्विती-
यादिक्षणेऽपि स्थितिः ह्यस्याम् । अथ प्रथमक्षणस्थितिर्न स्थितिः

१. तथा हि-लुपिकं च पदयोः स्वभावे पदादिरूपेण तद् कल्प-
नस्यैव विरोधः । एवं द्वितीयक्षणभाविन्या स्थित्यापि न च प्रथमक्षणस्थि-
तेर्न विरोधः, अन्यथाविरोधात् । ततश्च स्वकलनाभावाद् द्वितीयेऽपि क्षणे
प्रथमक्षणमाह एव स्थितिर्न भवति । २. क्षणाविपरी ३. अनेकान्त-
रांतरातिनक्षणाः । ४. भाषकपरा । ५. अन्यकालमप्यवशकारी शुद्ध्या
प्रकारान्तरेण यदि वर्तते ६. प्रथमक्षणम् । ७. कथन्यम्, एतेषां का-
लवदार्थान्तरादिस्थितेऽपि पूर्वकालमाविष्यावर्त्तकनिवृत्तिः प्रसङ्गः; अथान-
भ्युपगमम्, तदेवमावर्त्तकनिवृत्तिः । ८. अन्यमप्यवशकारी ।

काद्वितीयादिक्षणास्थितिः परिकल्पिता, इति प्रथमक्षणसि-
 र्देयं । तर्हि द्वितीयादिक्षणास्थितिरित्यत्र चोक्तो दोषः ।
 क्षणास्थितिधर्मकं वस्तुत्वेव द्वितीयादिक्षणास्थितिः, इति न, न
 पायोमात्; तथा हि—“ क्षणास्थितिधर्मकं क्षणास्थितिस्थमा-
 च्यते ” इत्यादि तदेषावर्त्तते, इति । मधोच्चेत-द्वितीयादि-
 क्षणास्थितौ एतया प्रथमक्षणस्थितेरभावात्, भावे वा तद-
 पत्तेः, प्रतियोग्यभावादन्यामन्यस्य कल्पनाऽसम्भवस्तदु-
 चोपाभावात्; तथा हि—द्वितीयादिक्षणे तदेव न भवति । किं-
 मपि तस्येवास्थितस्याग्नौ स्थितिमेव तस्यैव तदस्थितेर्लक्षणे-
 र्लक्षणं, यतस्तस्यैव तदेव च तदा स्थित्यापत्तिः; तथा हि—
 यक्षणे तस्येव स्थितिरिति, ततश्च ‘ सदेगुभ्य एव स्थित्या-
 पाक्षितिधर्मकं समुत्पद्यते ’ इति प्रतिपत्त्यभ्याम् । न चाक्षरमेव
 कारणान् कमवयवमाध्यासितकार्योत्पत्तिर्बुध्यते, इति ।

१ द्वितीयादिक्षणास्थितिः । प्रथमक्षणस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 न न्यायान् । प्रथमक्षणस्थितिः च इति न्यायः । नात्र धातुवृत्तरोपाभावे
 तान् परिकल्पय । द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 २ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ३ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ४ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ५ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ६ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ७ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ८ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ९ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १० द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 ११ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १२ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १३ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १४ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १५ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १६ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १७ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १८ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 १९ द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता
 २० द्वितीयस्थितिः । अथ... वक्ष्येव परिकल्पिता

यदेव स्थितिस्त्वेवास्थितिः स्यात्, कुतः स्थानस्थितिधर्मकारणम्
इति । सत्यां या स्थिती, स्थानस्थापित्ये तया स्थित्या विरो-
धात्, प्रथमक्षणवत् सदा स्थितिप्रसङ्गः । न च 'निर्दिष्टतांसा-
भावेष्वो हेतुग्यस्मात्स्थमापमेधोत्पद्यते,' इत्युच्यमानं विद्व-
ज्जनसमपाये राजते, मुक्तिवैकल्याद्, उभयत्र कारणे कार्ये
च स्थमापान्तरकल्पनार्था अपि शक्यतयात् ।

स्वादेतद्, अशक्या स्वभावोन्तरकल्पना, अर्धवर्तिताभावा-
प्रसङ्गात्, इति ।

यत्तद्व्यमद्वयम्, स्थानस्थितिधर्मक एव वस्तुतत्त्व-
दनावप्रसङ्गात्; तथाहि—यथोक्तस्थभाव वस्तुवैकार्यक्रिया,
यथोक्तम्—'भूनिर्घेवा क्रिया ईश्वरस्थोदरे,—तस्य न घटा
मदति, इति निर्दिष्टतामेव, अत्र विस्तरेणेति ।

१. इत्युक्तं भवति, यदि द्विर्न वदितुं तद्वचनं भवति इति कोटवः ?
युक्तं वा वाच्यमुच्यते, तद्वचनं वा 'यदेव स्थितिस्त्वेवास्थितिः' इति,
स्थानमात्रमपि वाच्यं भवति इति । अथ च वशि—यथा 'स्थानं २८
वाच्यं भवति, तथा स्थानस्थितिः, स्थानस्थितिः स्थिती इति
स्थानात्,' इति 'यदेव स्थितिः तदेव स्थितिः' इति स्थानात्, २.
एवं तत्रैव वा 'स्थानस्थितिः स्थितिः, एव द्विर्न वदितुं तद्वचनं
स्थितिः प्रसङ्गः, तथा स्थितिः एव द्विर्न वदितुं तद्वचनं प्रसङ्गः ।
३. प्रथममुच्यते । ४. स्थानस्थितिः । ५. स्थानस्थितिः
स्थितिः । ६. स्थितिः । ७. स्थितिः । ८. स्थितिः । ९. स्थितिः ।
१०. स्थितिः । ११. स्थितिः । १२. स्थितिः । १३. स्थितिः । १४. स्थितिः ।
१५. स्थितिः । १६. स्थितिः । १७. स्थितिः । १८. स्थितिः । १९. स्थितिः ।
२०. स्थितिः । २१. स्थितिः । २२. स्थितिः । २३. स्थितिः । २४. स्थितिः ।
२५. स्थितिः । २६. स्थितिः । २७. स्थितिः । २८. स्थितिः । २९. स्थितिः ।
३०. स्थितिः । ३१. स्थितिः । ३२. स्थितिः । ३३. स्थितिः । ३४. स्थितिः ।
३५. स्थितिः । ३६. स्थितिः । ३७. स्थितिः । ३८. स्थितिः । ३९. स्थितिः ।
४०. स्थितिः । ४१. स्थितिः । ४२. स्थितिः । ४३. स्थितिः । ४४. स्थितिः ।
४५. स्थितिः । ४६. स्थितिः । ४७. स्थितिः । ४८. स्थितिः । ४९. स्थितिः ।
५०. स्थितिः । ५१. स्थितिः । ५२. स्थितिः । ५३. स्थितिः । ५४. स्थितिः ।
५५. स्थितिः । ५६. स्थितिः । ५७. स्थितिः । ५८. स्थितिः । ५९. स्थितिः ।
६०. स्थितिः । ६१. स्थितिः । ६२. स्थितिः । ६३. स्थितिः । ६४. स्थितिः ।
६५. स्थितिः । ६६. स्थितिः । ६७. स्थितिः । ६८. स्थितिः । ६९. स्थितिः ।
७०. स्थितिः । ७१. स्थितिः । ७२. स्थितिः । ७३. स्थितिः । ७४. स्थितिः ।
७५. स्थितिः । ७६. स्थितिः । ७७. स्थितिः । ७८. स्थितिः । ७९. स्थितिः ।
८०. स्थितिः । ८१. स्थितिः । ८२. स्थितिः । ८३. स्थितिः । ८४. स्थितिः ।
८५. स्थितिः । ८६. स्थितिः । ८७. स्थितिः । ८८. स्थितिः । ८९. स्थितिः ।
९०. स्थितिः । ९१. स्थितिः । ९२. स्थितिः । ९३. स्थितिः । ९४. स्थितिः ।
९५. स्थितिः । ९६. स्थितिः । ९७. स्थितिः । ९८. स्थितिः । ९९. स्थितिः ।
१००. स्थितिः ।

यदेव स्थितिस्त्वेवास्थितिः कोटवः इति वाच्यम्
यदेव स्थितिस्त्वेवास्थितिः कोटवः इति वाच्यम्

किं चे—मत्रापि धर्मधर्मिणोर्नानात्वम् । नानात्वं च ? इति वाच्यम् । यद्यनानात्वम्, किं सर्वेषां ? कथंचिद् ? यदि सर्वेषां, ततः स्थित्यस्थित्योदेकत्वम्, एव स्माद् धर्मिणोऽनानात्वात्, तत्स्वरूपवद् । एवं च स्थिते प्रसङ्गोऽस्यतिप्रसङ्गो वा; धर्मिणो वाऽभेदः, स्थित्यस्थित्योर्नानात्वात्, तत्स्वात्मवदेव, तथा च-जन्येदेव स्थितिम्, धर्म्यश्च तच्छून्यम्, इति कुतः क्षणस्थितिधर्मकत्वम् । अथ कथंचिद्, अभ्युपगन्नाविरोधः । अथ नानात्वम्, तर्हि सर्वेषां कथंचिद्वा ? इति; यदि सर्वेषां, इत्त ! तर्हि स्थित्यस्थित्योरभाषतून्यत्वाच्चिस्वभावत्वात् कुतोऽप्येवमुत्पत्तिः ? । अथ कथंचिद्, अत्रोक्तो दोषः ॥

इयादेतद्, परिकल्पितो धर्मधर्मिभासः, न पुनर्भासः इति, यद्यपि धर्मधर्मिणोः परिकल्पितत्वाच्छून्यताप्रसङ्गः तदेवमपि कुतः क्षणस्थितिधर्मकत्वम् । इति ।

तदेतदप्यावृत्तिद्वारायाता धर्मा एव परिकल्पिताः, न च इति चेत् ? यद्यपि धर्मधर्मिणोः परिकल्पितत्वाच्छून्यताप्रसङ्गः तदेवमपि कुतः क्षणस्थितिधर्मकत्वम् । इति वाच्यम् ।

क्षणस्थितिधर्मकत्वम् ? इति चेत्, न तस्यैवायोगाद् इत्यादि तदेवावसेत, इत्यलं प्रसङ्गः ॥

१. धर्मधर्मिभासः । २. धर्मः । ३. धर्मधर्मिभासः । ४. धर्मधर्मिभासः । ५. धर्मधर्मिभासः । ६. धर्मधर्मिभासः । ७. धर्मधर्मिभासः । ८. धर्मधर्मिभासः । ९. धर्मधर्मिभासः । १०. धर्मधर्मिभासः । ११. धर्मधर्मिभासः । १२. धर्मधर्मिभासः । १३. धर्मधर्मिभासः । १४. धर्मधर्मिभासः । १५. धर्मधर्मिभासः । १६. धर्मधर्मिभासः । १७. धर्मधर्मिभासः । १८. धर्मधर्मिभासः । १९. धर्मधर्मिभासः । २०. धर्मधर्मिभासः । २१. धर्मधर्मिभासः । २२. धर्मधर्मिभासः । २३. धर्मधर्मिभासः । २४. धर्मधर्मिभासः । २५. धर्मधर्मिभासः । २६. धर्मधर्मिभासः । २७. धर्मधर्मिभासः । २८. धर्मधर्मिभासः । २९. धर्मधर्मिभासः । ३०. धर्मधर्मिभासः । ३१. धर्मधर्मिभासः । ३२. धर्मधर्मिभासः । ३३. धर्मधर्मिभासः । ३४. धर्मधर्मिभासः । ३५. धर्मधर्मिभासः । ३६. धर्मधर्मिभासः । ३७. धर्मधर्मिभासः । ३८. धर्मधर्मिभासः । ३९. धर्मधर्मिभासः । ४०. धर्मधर्मिभासः । ४१. धर्मधर्मिभासः । ४२. धर्मधर्मिभासः । ४३. धर्मधर्मिभासः । ४४. धर्मधर्मिभासः । ४५. धर्मधर्मिभासः । ४६. धर्मधर्मिभासः । ४७. धर्मधर्मिभासः । ४८. धर्मधर्मिभासः । ४९. धर्मधर्मिभासः । ५०. धर्मधर्मिभासः । ५१. धर्मधर्मिभासः । ५२. धर्मधर्मिभासः । ५३. धर्मधर्मिभासः । ५४. धर्मधर्मिभासः । ५५. धर्मधर्मिभासः । ५६. धर्मधर्मिभासः । ५७. धर्मधर्मिभासः । ५८. धर्मधर्मिभासः । ५९. धर्मधर्मिभासः । ६०. धर्मधर्मिभासः । ६१. धर्मधर्मिभासः । ६२. धर्मधर्मिभासः । ६३. धर्मधर्मिभासः । ६४. धर्मधर्मिभासः । ६५. धर्मधर्मिभासः । ६६. धर्मधर्मिभासः । ६७. धर्मधर्मिभासः । ६८. धर्मधर्मिभासः । ६९. धर्मधर्मिभासः । ७०. धर्मधर्मिभासः । ७१. धर्मधर्मिभासः । ७२. धर्मधर्मिभासः । ७३. धर्मधर्मिभासः । ७४. धर्मधर्मिभासः । ७५. धर्मधर्मिभासः । ७६. धर्मधर्मिभासः । ७७. धर्मधर्मिभासः । ७८. धर्मधर्मिभासः । ७९. धर्मधर्मिभासः । ८०. धर्मधर्मिभासः । ८१. धर्मधर्मिभासः । ८२. धर्मधर्मिभासः । ८३. धर्मधर्मिभासः । ८४. धर्मधर्मिभासः । ८५. धर्मधर्मिभासः । ८६. धर्मधर्मिभासः । ८७. धर्मधर्मिभासः । ८८. धर्मधर्मिभासः । ८९. धर्मधर्मिभासः । ९०. धर्मधर्मिभासः । ९१. धर्मधर्मिभासः । ९२. धर्मधर्मिभासः । ९३. धर्मधर्मिभासः । ९४. धर्मधर्मिभासः । ९५. धर्मधर्मिभासः । ९६. धर्मधर्मिभासः । ९७. धर्मधर्मिभासः । ९८. धर्मधर्मिभासः । ९९. धर्मधर्मिभासः । १००. धर्मधर्मिभासः ।

तदेकानेदादि विद्यानादिकार्यायोगः, इति स्थितम् ।

नित्ये [नित्ये] पुनः कथं श्रेयसिधितत्वाद्भेदस्य भाषायाश्चानप-
तीति विद्यानादिकामित्यतोऽप्यगम्यते, इति ।

नित्यानित्यत्वे च वस्तुनो द्रव्यपर्यायोमपक्रपावाङ्मुक्त-
व्यावृत्ताकारसंवेदनमाशङ्क्यात् प्रायस्तत्सिद्धमेव, तथादि-मूर्तिव-
द्दक्षिणकरद्याल्लघटकपालादिभ्यविशेषेण संपन्नानुभूतो
सुखदुःखः संवेद्यते, मतिभेदे च पर्यायस्याभूतिः, तथा च-न
पद्यामतिभेदं मूर्तिपदे संवेदनं तथाप्रतिभासमेव शिषका-
दिषु, आकारभेदानुमयात् । न च पद्याप्रतिभासभेदं सैद्धिमा
तीवैषूदकदहनपयनादिषु नद्याप्रतिभासभेदमेव शिषकादिषु,
सुखदुःखानुमयात् । न चास्य एव संवेद्यस्यापि संवेदनस्यापह्नवः
कर्तुं युज्यते, प्रतीतिविशेषात् । न च मित्याकारं संवेदनम-
प्यतदसंवेद्य, ततो विवक्षिताद्योपरिष्ठेदात् । नैव तद्व्यावृत्तानु-
मयप्रतिरेकेणाप्यतोऽप्यपरिष्ठेदः, मतिप्रसङ्गात्, एवमेव तदो-
पर्यपरिष्ठेत्तत्वापत्तेः । न च 'इह संवेदनं स्यात्' इति
हाव्यते एकमुक्त्वा, वेदाकालजरापस्थान्तरे विशेषेण प्रवृत्तेः
तथाहि-वेदाकालान्तरे कालान्तरे जराभ्यन्तरेऽवस्थानान्तरे च शृति-
गहादिषु पद्योक्तसंवेदनं प्रवर्तते । न चाप्येवमविवक्षितं, वि-
वेकं विद्यायै प्रतीतिविकल्पेभ्यः परार्थव्यवस्था युज्यते, प्रती-
तिबाधिनान्तेन तेषामभावेऽप्यात् । न चेकाग्रताभेदवत् पद्योक्तो-

१. द्रव्यजनकः । २. निवृत्तिर्वा कर्तुः । ३. वदन्त्यम् ।
४. कृतिरसः । ५. मित्याकारं बोध... इत्येव संवेदनमुच्यते । ननु तावदात्म-
नोऽनुभूतमप्यनुभवार्थं संवेदनमप्यवेदनमेव, इति न कथ्यते, तदर्थः ।
६. निर्विकल्पादेव विद्याप्रवृत्तयः ततो मित्याकारं वदन्त्यम् । तदर्थं
वदन्त्यम् । ७. दानुमप्यसि । ८. मतिप्रसङ्गः तदावस्थानान्तरे विवे-
कादेव तदित्यादि... इति । ९. इतिष्ठेदवदन्तिष्ठेदवदन्त्यम् ।
१०. विवेकः । ११. इति । १२. मतिप्रसङ्गः । १३. ननु तावदा-
त्मनोऽनुभूतमप्यनुभवार्थं संवेदनमप्यवेदनमेव, इति न कथ्यते, तदर्थः ।
१४. इति । १५. इति । १६. इति । १७. इति । १८. इति । १९. इति । २०. इति ।

घटपर्यायनिवृत्तौ कपालकालेऽपि तद्गुण्या
तदेकान्तोनिवृत्तौ चोद्धार्यापि पर्यायवन्नानुभूयेत ।
निवृत्तिर्तस्य भेदसिद्धिः' इति चेत् न ऊद्धार्यादपि मृ-
भेदासिद्धेः । न चासौ कपालमृद् घटमृद्ः सर्वेषामन्यै-
स्तभेदे तस्या अमृत्तग्रसङ्गात् ; यथोदकं न मृत्,
भेदाद् ; एवमसौऽपि स्यात्, तस्यापिशेषाद्, इति ।

स्यादेतत्-अर्मुत्स्यमायेभ्यो
मृत्स्वभावता, गोदकस्य, तेभ्यो व्यावृत्तमात्रात्, एति।

यतश्च्यसर्माक्षितामिधामम्, वैस्तुनो
 वृत्ताभ्यावृत्तामयस्यमाकर्षतेः; तथाहि-अमृतसमावेष्ट
 रक्तादिभ्यो ऽव्यावृत्तजभावेः; एव संति कपालस्यार्धे
 न तु मृत्पिण्डादिवघटादिभ्यो मृत्स्यमावेष्ट्योऽपि
 तावमृत्स्यमाव्यवस्रस्रज्ञात्; यथैवामृत्स्यमावेष्ट्यो ऽव्यावृत्त
 मृत्स्यमावो मपति, एवं मृत्स्यमावेष्ट्योऽपि
 भाव्य स्यात्, न्येवावानुगतमेव; अथवा, अमृत्स्यमावेष्ट्यो
 यपि मृत्स्यमावानुपपन्ने ।

१. कालिकादे, मुद्रा गदा-वज्रमहा । २. अभिपुत्री... इत्यादि
 कालिकादे । नहि मातृगणानुकीर्त्यामात्राऽनुभवे । ५. मुद्रा
 कालिकादे । नहि मातृगणानुकीर्त्यामात्राऽनुभवे । ५. मुद्रा
 कालिकादे । नहि मातृगणानुकीर्त्यामात्राऽनुभवे । ५. मुद्रा
 कालिकादे । नहि मातृगणानुकीर्त्यामात्राऽनुभवे । ५. मुद्रा
 कालिकादे । नहि मातृगणानुकीर्त्यामात्राऽनुभवे । ५. मुद्रा

[illegible][illegible]

स्यादेतद्, - यन्मुनः सज्जातीयेनरप्यावृत्तस्यरूपत्वात् मति-
नेधैव. स्यभाष्यपाठस्यभावोनां यथाकतदोषामोनः, तथा स-
धियात्तां कपालभाष उदकादिभ्यो व्यावृत्तः सन् मृत्स्वभावः,
स्यं घटारिभ्योऽपि तस्यैकरस्यमन्तत्वात्तेनैवं रूपेण व्यावृत्त-
त्वाद्, इति ।

एतदप्युक्तम्, अनुभवविद्वत्तत्वात्, तथाहि-परि, ११
धनेष्वस्यभाषेनामृत्स्वभावोपिभ्यो व्यावृत्तः, तेनैव मृत्स्वभावे-
भ्योपि, दन्त । तदिह, यथेयाशुस्येभाषभावेकान्तविभिन्नायमाभे-
दमुः, तेनैव मृत्स्वभावावेतत्वापि स्यात्, न च भवति, मृत्स्व-
भावस्यानुभूयमीनत्वात् तस्यैव तथा वरिणतिदर्शनात् । अनु-
भवस्य चापहोनुमदाकथत्वात् 'अनुभवप्रमाणकाश्च सज्जाती-
याधिगमे' इति । प्रतिगिर्धनैकस्यभाषानुभवनिबन्धनाभ्युपगमे
य धर्मावता समानवरिणः, यथाभ्युपगतः, इति ॥ धाणिन्तो
या । इत्यर्थं विरतांय ।

मिधैकागानिदुलौ तद्विद्वत्तत्वात्तद्विभाष एव, इति न
॥ १८॥ वाजपुष्टिः, विशेषाभाषात्, तस्याप्रत्युत्तानुपगमनितरैक-
भाषत्वात्, इति । एतेन स्यादारेका- 'अहि वृत्तस्थनिखतया-
वयम् । १. अ. १४ । २. कपलदीपम् । ३. अद्वयनयनम् । ४. वि-
रतावयव द्वापलवयवदोष म. ५. व्यापनो वयवभय एव । ६. एत-
मेव । ७. कपलभय । ८. उदकादिभ्यः । ९. दन्त एव । १०. उ-
॥ तदिह । ११. उदकादिभ्यः । १२. तदेव लोकात्म-
। तदेव । १३. कपले । १४. तस्या अनुभवमेव स्यात् न धीवत्तम-
। १५. एव । १६. अनु उदकादिभ्योवयवविद्वत्तत्वात् प्रतिगिध-
विद्वत्तत्वात्, अनुभवनिबन्धने विधिद्वय- १७. उदकादिभ्यः- १८. १९. २०.
१. तदेव लोकात्म- २. अनुभवमेव स्यात् न धीवत्तम- ३. एव । ४. ए-
व वापुनि न विधिदेवत्येन विवर्तेत, नहि विधि-
वयवनि विद्वत्तत्वात्, न चेह वापुनि विधिदेवत्येन विधि-
देव, एतद्-यथाभेभाषादि । १९. वापुनि- २०. उदकादि-
२१. उदकादिभ्यः- २२. उदकादिभ्यः- २३. उदकादिभ्यः- २४. उदकादिभ्यः-

‘व्यादेनह-विषयज्ञेयं’ घटो घटः इत्येतद्रूपेणावृत्तवस्तु-
ज्ञेयः, संबन्धयामनोऽथोपि नत्वान्न घस्तुस्यरूपमाही, नह्यमाही
तु नजानीयावजानीय व्यावृत्तवस्तुस्यलक्षणविषयत्वात्त दथो-
क्तप्रतीत्यः। इत्यनो ‘अनुमपनिहृत्याह’ इत्ययुक्तम् ।

न, निर्दिष्टरूपकानुभयस्यापि कृत्स्नतो यथोक्तप्रकाशत्वात्,
 गृहीतमाहिभ्येत विकल्पस्य प्रामाण्यानभ्युपगमात्, अन्यथा,
 गृहीतमाहिभ्यानुपपत्तेः, एकस्याकाशभेदेनाप्रतिभासनात्, हेत्य-
 धेतेन च परपक्षे विकल्पप्राभासस्य प्रतिपादितत्वात्. १३ ॥

निः स्व-वचनौ न ज्ञातीयान् ज्ञानीयव्याधुनयस्तु स्यन्दभज
प्रमर्षो निर्विकल्पकानुमयः इति ।

अथ ब्रह्मसामर्थ्यप्रमाणी तन्मासर्व्वज्ञम्मा विजानीयमेत
 ब्राह्मणविज्ञानसर्व्वथा तज्ज्ञानीयमेतद्ब्राह्मणविज्ञानो न भवति
 न न भवति, तद्वानुमत्याभावात्, तद्ब्रह्मसामर्थ्याभावात्
 तामविशिष्टाभ्युपगम्य एवांतायावि प्रतिपत्तव्यः, युक्ति, युक्त्या

[illegible]

स्थादेतद्— कुशलमावाकारविनिर्मितस्थापामिनिपुणेषु
 र.यंभा विवक्षणमावायमावायोल्लेखेषु विभिन्ननिचिंकन्यानुभ
 याऽनुभूयमानेष्वपि विज्ञातोपभेदमाहकधिकरणस्य सज्जतीयभे
 दप्रोक्तविचक्षणमभेदो दुष्टः सादृश्यात्, येषमिहापि भगिष्यति ।

एतत्प्रमाणम्, सादृश्यस्य परिकल्पितत्वेनात्, परिकलि
 तस्य च सजातोपभेदमाहकधिकरणप्रभयाप्रतिबन्धकत्वात् । प्रति
 बन्धकत्वे च विज्ञातोपभेदमाहकधिकरणोद्भवोऽपि न स्यात् ।
 तदेव हिंवि नह सादृश्यस्य परिकल्पयितुं शक्यत्वात् । कस्य
 नायाः पुरुषेण्यमात्रनिबन्धमावात् । तदेकारणान्तरकार्यस्यातु
 स्वादिलक्षणस्य सादृश्यनिबन्धनस्य विज्ञोऽवगतविलक्षणस्य
 भावगदस्यभावादिभो वाच्यत्वात् । तथा हि—सजातीयता
 ज्ञातोपभेदापुनरा भविष्येण विवक्षणस्ये सर्वभावातो कः केव
 समानकारणः ? समानकारणो वा ? इति व्यतीतानुसंगं वि
 ताव ज्ञाने निमील्य विवक्ष्यमाणम्, इति । असति च सामान
 काण्यभावावच्छाज्यात् साकार्यस्यापुनरिति,
 सृष्टिः ? इत्यकारणप्रभयश्च कार्यात्पक्षस्तद्वत्त्वविद्, १
 सर्वभावातो भवेत्तान्त्र्य यथाविधानेन व्यापुता
 नवीने प्रसङ्गेन,

असत्तात्पर्यः—

(१)

स्यादेतद्, असौ निर्विकल्पापनुभवो विज्ञातीयभेदग्रहणेऽ-
स्मात्तः, गज्ञानीयभेदग्रहणे पुनर्ग्रन्तः, इति; अतस्तद्ग्राहक-
विकल्पासम्भावः, इति ।

यत्तद्व्यसद्, यत्तद्व्यसद् स्यान्त्याप्राप्ततत्प्राप्तीनाम्, अत्रान्त-
विशेषणानुपपत्तेश्च ।

अथोच्येत-असौ विज्ञातीयभेदग्रहणे गदुः, इतिभेदग्रहणे
पुनरपदुः, परपनुमयादितिसंस्कारप्रकोपनामर्थाच्च विज्ञातीय-
भेदग्राहकविकल्पादिनिष्पादनाविषयात्, न, 'इतिभेदग्राहकविकल्प-
निष्पादनात्' इत्येतद्व्यवस्थस्य तमसो विदुर्मितम् । यतः-
असौपनुमयो येन स्वभावेन विज्ञातीयभेदग्रहणे पदुः, किं तेनै-
वेतदेभेदग्रहणे गदुः ? आहोविदुर्मयः ?

किञ्चातः ?

यदि तेनैव विज्ञातीयभेदग्रहणवत्, तत एव गज्ञानीयभे-
दग्रहणमप्यधिकैकं स्यात्, विवर्ययो या, तथा च नानुभवेन
दुर्लभतापेक्षैर्विषयम् तदनुमयादितिसंस्कारप्रकोपनामर्थाच्च तु
पर्यायात्, विज्ञातीयभेदग्राहकविकल्पादिनिरभेदग्राहकविकल्पो
पि स्यात्, विवर्ययो या, तदेतिदितिसंस्कारस्य विकल्पादिबन्ध-
नस्योभयत्र तुल्यत्वात् ।

१. अथोच्येत-असौ विज्ञातीयभेदग्रहणे गदुः, इतिभेदग्रहणे
पुनरपदुः, परपनुमयादितिसंस्कारप्रकोपनामर्थाच्च विज्ञातीय-
भेदग्राहकविकल्पादिनिष्पादनाविषयात्, न, 'इतिभेदग्राहकविकल्प-
निष्पादनात्' इत्येतद्व्यवस्थस्य तमसो विदुर्मितम् । यतः-
असौपनुमयो येन स्वभावेन विज्ञातीयभेदग्रहणे पदुः, किं तेनै-
वेतदेभेदग्रहणे गदुः ? आहोविदुर्मयः ?

अध्यायेनानुभवस्योभयस्यभाषापत्तिः, तथा च मतिस्तथा
 भाषयोर्धर्मन्यादानुभवस्य च धर्मिन्यान्विधौ भेदभेदोभयस्य
 स्वप्रभयो दोषोऽनिवार्यते, इति, मुख्यतां श्रानार्थमुपायः । परि
 कल्पितोभयस्यभाषाभ्युपेयमकथनोपायमद्वयतात् प्रथममाय
 लोऽभोष्टकलविकलो दोषाशक्तिः, इति चेत् ? न, प्रथमोऽ
 महाश्वेत प्रयादापहियमाणकुलकाशावलम्बनभाषन्यादुपयस्य
 पादस्य तथाहि-परिकल्पितोभयस्यभाषनाऽद्वयममेन पादो
 मोऽर्था न विज्ञानीयभेदप्रकरणस्यभाषो नाति मन्तातीयभेद
 हणापदकृतमानः, इति । अतोऽनुभवस्य स्वभाषास्तिन्याद्वय
 भयस्यप्रत्यक्ष इति । तावद् विज्ञानमनयान् विज्ञानाधरणमाय
 तम् इति विना, अतो वाक्यं तम् ।

अपराधन्यास-परिभाषकमपत्तिरामा-विज्ञानीयद्वयभाषे
 इति तथापि अपराधन्यासात् साक्षादप्यपत्तिरिति नानुभवता, म
 तामपराधन्यासात्-विज्ञानमनयान् विज्ञानाधरणमाय तम् इति

येनेहाईनामप्रमाणतयममहात् । तथाऽस्माकमप्यर्थाण्डशो
चित्तव्यात् मनोऽपि सज्जानीणभेदस्य तद्वानवगमः । सफ-
तोऽप्यमना इत्यहविकल्पास्तु योगिनोऽप्यगच्छन्त्येष, रति ।

एदस्ययुक्तम्, ईदादिगोचरगणां प्रयोऽथप्रहोत्तरदानं प्र-
भिर्गुणमाश्रयान्, स्वज्ञातोपभेदस्य च दक्षान्वित् केचिदपि
।मुत्पत्तेः। 'योगिनो भृङ्गन्ति'इत्येवमपि भ्रष्टागम्यम्, प्रमा-
तयाद्, इत्युक्तम् ।

यद्यन्तम्—“एकं नामान्वयम्, अनेके विशेषाः” इत्यादि,—
न्ययुक्तम्, अनन्युपगमम् । नहि यद्यन्तस्य भाव्यं नामान्वय-
दुपगम्यतेऽस्माभिः, युक्तिरहितस्यात् । तथाहि—ननेकादिस्व-
रं नामान्वयमनेकेषु रिगदेशमन्यस्य भाव्यमित्येषु विशेषेषु
विमता या? देशेन वा घर्तेन? न तावत्समर्थतामना, नामा-
न्यप्रसङ्गात्, विशेषाणामन्यस्य भाव्यम्, एकविशेषव्यतिरेकेण
देशं नामान्वयप्रसङ्गात्, अनेकस्य व्यक्त्यविशेषात् । ना-
देशेन, स्वदेशमन्यप्रसङ्गात् । न च गगनवद् व्यापित्यात् यत्नते-
न अकल्पद्रुपाद्यनुमतिरिति चेत्, तदपि चार्थानामन्य-
स्यात् । कालस्य देशव्यतिरेकेण युक्तदर्शनात् ।

उभयवृत्तिरेकेण समसो भूनिः, इति चेन् ? न, अन्विता
त्, समसः स्वप्रदेशाभ्याभ्युपगमान् । नि.प्रदेशाभ्यां चानेक
समहान् । तथाहि-येन देशेन विन्ध्वेन सह संयुतः सः । वि
पुष्पान्द्रादिभिः किं नैव ? आहोस्तिद्वयेन ? इति । पूर्व
नैव, विन्ध्वेन द्विषदादीनामेकत्वापत्त्यात्तद्विषयः, इति परं

[illegible]

य विनोदपुष्टिर्दि६। इति सप्तोदितपुष्टिमाहृष्टप्रवृत्तिः इति।
नया शोधनम्—

"वर्धुन एव मयानः परिणामो यः स एव सामान्यम् ।

अगमानं वस्तु विज्ञेयं पञ्चममनेकरूपं तु ॥ १ ॥”

नमश्च नमश्च एष नमामोभ्यक्तम्, अत एव विदोर्भक्तम्,
नमामयिणाभक्त्याभमामयिणाभापिनाभुनत्वात् । अत एव
विदोर्भक्तम् अत एव नमामोभ्यक्तम् नमामयिणाभक्त्याभमाम-
यिणाभापिनाभुनत्वात्, इति । न चान्येयोर्यिणाभक्त्या, नमामाभमाम-
यिणाभापिनाभुनत्वात् इत्येवमभक्त्याभमामयिणाभापिनाभुनत्वात्, इत्येवमभक्त्या-
भमामयिणाभापिनाभुनत्वात् ॥

[illegible]

10. *W. m. m.*

५१ मोक्षविद्यायाः । न च भोक्तृत्वमाभूत्तथाह । न च यत्र
विद्यादभिज्ञाः । न तस्य साक्षात्प्राप्तिरिति लक्षणा लोकात्मिकं कथं
न्याययोगान् ।

आदेतम् । अत्रानुपपत्त्यादयः त्रिभिर्विधैरेव प्रकृतम्
प्रमाणैरेव प्रकृतम् अत्रानुपपत्त्यादयः त्रिभिर्विधैरेव प्रकृतम्

विशिष्टकार्यजननस्वमाय हीप्यते यतः ।

मुख्येति नमः कार्यस्य कारणात्तन्त्रं कथम् ॥ २ ॥

गम्यते तन्मरमेयिन्वे म च तुल्यः फलान्तरं ।

मग्नैश्च मग्नेषु व्यापाताः, इति चेन्न तस्य युज्यते ॥३॥

क्षणगिहममुच्छेदाद् व्यापारो नागस्तो यतः ।

उत्पत्तिव्यतिरेकेण व्याप्यते नैव्यते इति चेन्न ? ॥४॥

व्यापारिकान्तरावेत्यान् कारणाभिप्रकाशना ।

फलद्वयापि च भास्येवं कार्यकारणता कृतः ॥५॥”

न चापि विशिष्टक्रियाहेतुस्य, हावनिशान्तिस्तस्य स-
 र्वस्य समानाशान्तिः सर्वं कथं । पदार्था विशिष्टक्रियाहेतवः ।
 इत्यादि प्रत्यक्षम् ।

नमो येन श्रुतिस्मृत्याभायात् सुपुनरभायानु उपनिः, एति स्मिन्नम् ।

^१ अस्यनि चास्मिन् विनिष्ठां नानास्वामयै प्रजाप विधि-

एतदेव भिषेकमगुपज्ञायते । इत्यादि, यदुक्तम्, तन्मयेमपाहृत
मियायिगमत्यम् । तथाप्यभ्यस्तमयगणदशाऽनुभवेमाशितमैव वि-
हृष्टजनैरपहास्यं मुष्यतमशिक्षमकं यदुक्तम्-“क्षणमेव ह्यनुगता-
मोपायेयमायेन कस्यामेव मन्तनायाति नमामद्वैतं च कर्मणः । पण्ड-

१. विज्ञाने लब्धव्यं भवति । २. लब्धव्यं वाद-विज्ञानेति ३. य-
द्वैधैर्वाचितनयनमात्रं नैव वाद-युतः प्रत्यक्ष-पराद्वयत्व-
मयं न चोपपन्नं यत्प्रत्यक्ष-पराद्वयत्व-युतं, यदीत्यनेन पराद्वयत्व-
मयत्वमात्रं । ४. वाद-युतं वाद-युतं इति वाद-युतं विज्ञान-
मयत्वमात्रं न चोपपन्नं, विज्ञान-युतं वाद-युतं नैव विज्ञान-
युतं इति कल्पनं लब्धव्यं चोपपन्नं इति चेत् । ५. लब्धव्यं नि-
श्चयं । ६. वाद-युतं वाद-युतं वाद-युतं वाद-युतं

१.) प्राणमय । ६. कार्यमय-हृन्नेव कारणमय एवं व्यापार
 २.) कारणमन्त्रोत्पत्ति-हृन्नेव व्यापारो भवतीत्यर्थः । मध्य

• अन
मन्त्रम्

तानाद्" इत्यादि। तथा 'यः कुशलं प्रवर्त्तते, स यद्यपि तद्वि-
सर्वायां विनश्यति, तथापि निरुध्यमानः स्वानुरूपकार्योन्पादन-
समर्थं सामर्थ्यं विज्ञानमन्तनायाधाय निरुध्यते' इत्यादि च

अत्र विशेषत उच्यते-सर्वमिदमयुक्तम्, सामर्थ्याधान-
स्यासिद्धत्वात्। तथाहि-किमिदं सामर्थ्यं नाम? किमुत्तर-
कार्यभावे एव? उक्तं तद्विज्ञानकार्यान्तरनिर्धर्तनसमर्थः शक्तिविशेषः
साहोश्चिद्विज्ञानना? इति, यदि-उत्तरः कार्यभावे एव तमाधाय
नेर्दध्यते' इत्यभ्युपगम्यते, हम्! तर्हि अनिर्दिष्टविशेषः
तद्विज्ञानेति चेत् किञ्चिदो वाऽसौ तदाधानकर्तृत्वे प्रभुः, उद्यत्काल-
यानाभ्युपगमे च द्वयोरपि मुख्यकालप्रसङ्गः। अथ तद्विज्ञान-
कार्यान्तरनिर्धर्तनसमर्थः शक्तिविशेषस्तन्माधाय निरुध्यते
तत् पूर्वोक्तदोषः, तस्य कार्यव्यतिरेकेणानभ्युपगमात्, तदा
प्रसङ्गकाल एव चाक्षरकालभाविनोऽपि तद्विचाराद्य कार्या-
न्तरस्य भयनप्रसङ्गः, तद्भावमात्रापेक्षितत्वाद्, इतरेत्यापि भावि-
तत्वेणैव जनकैक्यान्, अनन्तरभवने वा तन्निर्धर्तारनि-
प्रसङ्गात्।

१. सामर्थ्यं। २. कार्यभावं। ३. कुशलं। ४. उत्तरार्थेन।
५. तस्मादुपपन्नोऽविशेषश्चेन्न कार्यं जनयतानि प्रसङ्गः एवं च सर्वविधा-
शक्तकारिणो द्वितीयक्षणेऽप्यदभ्युपगम्यते। ६. अथ कुशलकाली कुशलकारण-
ण एकोत्तरकार्यं जनयताभ्युपगम्यते तदा कार्यकारणयोरेककालताप्रस-
ङ्गः। ७. इत्यन्तरेणाह-तद्विज्ञानादि तस्माद्विज्ञानविशेषस्य कार्यत्वं च अस्मिन्काल-
समये तद्विज्ञानाद्यमपेक्षितकार्यव्यतिरेकस्य प्राप्तेति। एवं तस्मादप्य-
नें यावन्तदेव मुख्यत्वेण भोगप्रार्थित्वर्थे। ८. कार्यान्तरस्य। ९. यत्त-
त् कार्यस्याहितविशेषस्य यद्वाच्यमत्र तदेवापेक्षते कार्यान्तरम्, नान्यान्वि-
तरणान्तरं, तद्भावस्य समर्थस्यैकोल्यमन्वान्। १०. आहितविशेषस्य कार्यत्वापि
१. न करणान्तरापेक्षया। १२. अथाहितविशेषस्य कार्यस्यानन्तरं तद्विज्ञान-
नेष्टे कार्यान्तरं भवतीत्यभ्युपगम्यते प्राच्यदोषपरिहाराय, तदा तेन समर्थ-
येणानन्तरभूतेन यद्विचरस्य कार्यान्तरं तस्यापत्तेरतिप्रसङ्गात्, इदमुक्तं तदा-
या तदनन्तरभाविस्त्वमन्ताने निर्धर्तयं कार्यान्तरमेवमन्यमन्तानेऽपि तद्विज्ञान-
विचरैकार्यान्तरं मान्तिर्यं प्रसङ्गनोत्पत्तेः। १३. वृत्तान्तपरीक्षणः।

सप्तसप्तशतिकादि विमोक्षिमांसादिपुस्तकानि ॥ १ ॥
 अनेया भागे तदभावात्पुस्तकानि विमोक्षिकादि ॥ २ ॥
 न च पौर्णिके सात्त्विकेण सात्त्विकेण च ॥ ३ ॥
 सप्तपौर्णिकेण च सात्त्विकेण च ॥ ४ ॥
 न विमोक्षिकादिपुस्तकानि विमोक्षिकादिपुस्तकानि ॥ ५ ॥
 उभाते सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ ६ ॥
 प्रमाणात्पुस्तकानि ॥ ७ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ ८ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ ९ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १० ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ ११ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १२ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १३ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १४ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १५ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १६ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १७ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १८ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ १९ ॥
 सप्तसप्तशतिकादिपुस्तकानि ॥ २० ॥

यन्निर्दिष्टपत्त्याद्, अतो विरोधिघमाप्त्याभिन्नस्वरूप एव पञ्च-
म्यनेकान्तधादिन एव सकलव्यवहारमिद्विः । पीडानिर्घेदादी-
नां च कथञ्चिदेकाधिकरणत्वाभ्युक्तिमिद्विश्च नान्यस्य ।

तस्याद् एषाभ्यिनमेनद्-एषान्तयादेन एष मुक्तरभाष-
मनद्, इति ।

ह्यादेनह-विरोधिधर्माध्यामिनस्वरूपस्येति नानि वस्तुन प-
यमायात् तन्निवन्धनव्यवहारभाष . न हि शान्तोष्णरूपस्यैवदे-
कमस्ति, तयोर्विरोधाद् इति ।

अत्रोक्तमे-अथ कोऽयं पिशाचः । अथानुत्तमायेऽथानुत्तमा-
भायः, इति चेत् ? अस्येति । किन्तु-शान्तिपञ्चमोऽयं पिशाचः,
न किं स्वयम्भुवः एव । उक्तं ककारात्मकमात्रम् । आह-
विशेषादस्यायोगेन । किमेककारात्मकस्याभावेन । उक्तं ककार-
दस्यैकदेशात्मकमेवेति । आहो-विशेषादिति निमित्तमिति ।

विज्ञान :

[illegible]

୧. ଗୁଳ୍ମ ଶୁଣି ବିଲୁପ୍ତ କରି ଦିଅ । ୨. ଶାମଲେ ଡି. ମହାପାତ୍ରଙ୍କୁ ।
୩. ଆର୍ଯ୍ୟବିହାରୀ କାହାଣୀ । ୪. ଶୁଭ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ଲେଖିତ ଶାମଲେ ଡି. ମହାପାତ୍ରଙ୍କ
ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଲେଖନୀ । ୫. ଶାମଲେ ଡି. ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ।

चैककालिकदृष्ट्याभावतो विरोधः, यत एकस्मिन्नेव काले एक-
स्मिन्नेव द्रव्येऽनयोऽभावात् न च विरोधः—यस्य द्रव्यकथात्वे-
ऽस्मिन्मन्त्रे उक्तस्यासौ भवति तस्यैव तु गण्डे गीत इति
न च विरोधः, एककालिकदृष्ट्याकप्रदेशात्तन्मन्त्रविरोध-
वत्, एकप्रदेशस्यास्यैवाभावेनावयवावयवार्थभेदानुपपत्तेर्भिन्न-
धर्मत्वात् । भिन्नधर्मयोश्चैकस्यैव विरुद्धमेव, अथवा तद्वैजाभा-
वप्रसङ्गात् । न चेवं सदस्यन्तिर्गतिर्गतिभेदानां भिन्न धर्मस्यैव
एकत्रेय भावान्, भावस्य च यतस्कस्वद्वैतप्रकारात्प्रत्यक्ष-
सत्, परद्रव्यैवैककालभावस्येव चामर इत्यादिना शङ्काः
तन्वात् । ततश्च नास्मिन्मन्त्रभावेना विरोधेन नियमभावेनापि
विरोधरूपता स्यादपि अनियमत्वात् । तर्हि धावणस्य विरुद्ध-
मपि घटादिसंज्ञेन नामत्वेनापि विरुद्धमेव तथाप्यभावात् न
नुभयप्रमाणकाय सन्नाऽपि तस्यैव तदभावात् तदभावात्
सङ्गात् । अस्मिन्तर्हिमन्त्रस्येव विरोधः तस्यैव तर्हि घटादिसं-
ज्ञात्तदस्यैव तन्मन्त्रे तदेवाप्यस्यैव तदभावात् तदभावात्
तदभावात् तदभावात् । न च सः तस्यैव तदभावात् तदभावात्
तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात्

एकान्तैक्याभिधेः धर्मधर्मिरूपत्वाद् । धर्मधर्मिणोश्च भेदाभे-
दस्य प्रतिपादितत्वाद् । इति एतत् विस्तरेण ।

विद्यु-न च एकदा यस्तुवग्वन्तरोपसिद्धश्चो विरोधः
२ उच्यते परेदृष्टावातपयोचन , दानोपपन्नत् सुखदुःखदू या,
ति । कुतोऽप्यमानत्वात् , नादि छायातपादियन्त्रातिनयनया
त्येवतानुपपत्ताः सादृश्यादयः , तद्वत्तेदलानुपपत्ताः , तथा
त्येवतानुपपत्ताः , तथातुनयनितेः , इति । छाया आनयानुपपत्ता
न भवति, इति विशेषकस्यमायाभावं का प्रसङ्गः तद्वत्सादृश्या-
नति ' अशुच्येतन ' इति एतेऽपि तद्वत्सादृश्याभिधानं युक्तम्,
तत्प्राभावंभेदोपपत्तेः ।

यथोक्तम्-“ आगमागमीदर्शनमेव मोहः ” इत्यादि, अथा-
भिप्यत्रपूर्यके मयथा मयथासनागमेमात्मागमी दर्शनमेव मोहः,
एतत्प्यत एव, निरास्यैकान्त्यादिनिरिष्यदमनुपपन्नम् , दर्शना-
योगात् । दर्शनायोगस्य च प्रतिपादितत्वाद् , अत एव साग-
द्वेषमायः । इत्यलं विस्तरेण ॥ ५ ॥

इतिमोक्षवादः ॥ ५ ॥

॥ समाप्तमिदमनेकान्तवादप्रवेशाकारणं प्रकरणम् ॥

॥ प्रथमं ३२० ॥

॥ इतिविचं सितारवाताचार्यभांडारिभद्रगुणोत्तम ॥

१. इत्युत्प्रेषकः पुनरपि यत्पुनः वाच्यतामिति दर्शय । २. तद्वत्
सादृश्यं नहि च सादृश्यत्वे । न च सादृश्यत्वे । ३. एव एव
ति । न च सादृश्यम् , अतएव च सादृश्यं नहि च विद्वेदं मिथेऽप्येव ।
४. नैव सादृश्यं नहि च । ५. तद्वत्सादृश्यं । ६. अतएव एव ।

॥ इति मोक्षप्रवेशाकारणप्रकरणसमाप्तिः ॥

एकान्तेनैकतयाभिज्ञेः धर्मधर्मिरूपत्वाद् । धर्मधर्मिषोऽप्य भेदाभे-
दन्त प्रतिपादितत्वाद् । इति कृतं विस्तरेण ।

विज्ञ-न च एकदा धम्नुयस्यन्मगोपतिन्धमो विरोधः
य उच्यते परेदन्तानपयोर्यन् . धानोप्यवम् सुखदुःखयद् वा,
इति । दुःखोऽन्तमाह्वयम् . नाह्वा आगतयोदेकप्रतीतिप्रतयया
इनेनसन्नुदितः सद्व्यापारः, तद्व्येयलानुसलम्भाद्, तथा
स्वभावात्, तथा अनुसलमिज्ञेः, इति । छाया आतपानुदित्या
न भवति, इति धर्मोपकल्पक्यामात्र का प्रसङ्गः सद्व्यापारिदुःख
नाह्वा 'अशुच्येनम्' इति ज्ञानेऽपि तद्व्यापारिगोपाभिधानं युक्तम्,
तस्येवायमदोषपक्षः ।

यथोक्तम्—“आत्मान्मायद्गोपतिन्धमो मोहः” इत्यादि, अथा-
भिप्यतृपूर्वकं गर्भया स्वयर्थाननागमेमान्मात्रो मोहोऽन्तमय मोहः,
इतोप्यत एव, नास्मैकान्तवादिनस्त्रिद्वयप्रमाणप्रम, दर्शना-
योगात् ; दर्शनायोगस्य च प्रतिपादितत्वाद्, अत एव राग-
उपमायः । इत्यर्थं विस्तरेण ॥ ५ ॥

इतिमोहवाद्ः ॥ ५ ॥

॥ समाप्तमिदमनेकान्तवादप्रवेशाकार्यं प्रकरणम् ॥

॥ प्रत्याग्रे ३०० ॥

॥ एतेनियं निनाम्भराचार्यधर्मिद्वयमद्वयरीणाम् ॥

१. धम्नुयस्यन्मगोपतिन्धमो धम्नुयस्यन्मगोपतिन्धमो २. उच्यते
तद्व्यापारिगोपाभिधानं ३. अथाभिप्यतृपूर्वकं गर्भया स्वयर्थाननागमेमान्मात्रो
मोहोऽन्तमय मोहः ४. नास्मैकान्तवादिनस्त्रिद्वयप्रमाणप्रम ५. दर्शना-
योगात् ६. दर्शनायोगस्य च प्रतिपादितत्वाद् ७. अत एव राग-
उपमायः ८. इत्यर्थं विस्तरेण ९. इतिमोहवाद्ः १०. समाप्तमिदमनेकान्तवादप्रवेशाकार्यं प्रकरणम्

॥ इति धर्मिद्वयमद्वयरीणाम् ॥

अनेकान्तवादप्रवेशः

प्रकान्तेनैकस्याभिप्रेतः धर्मधर्मिरूपत्वाद् । धर्मधर्मिणोश्च भेदभेद-
द्वय प्रतिपादितत्वाद् । इति कृतं विस्तरेण ।

विज्ञ-न न एकदा घञ्नुवञ्जन्तरोपत्तिरक्षणे विरोधः
य उच्यते परेदशानुपयोगेन, शानोपपन्नं मुखदुःखयद् वा,
इति । कुतोऽग्नमादत्तान्, नाडि आग्नपादिवत्प्रतिनिश्चय-
इत्येतानुपपत्त्या गदगदवत्, तद्वत्केदरानुपपत्त्या, तथा
स्वभावगतं, तथा नुभवादिभेदः, इति । छाया आतपानुपपत्त्या
न भवति, इति विरोधकस्य भावामार कः प्रसङ्गः सदसदादिषु ?
नदि 'अनुपपत्तिरिति' इति तानेऽपि तद्वत्तद्विरोधाभिधानं युक्तम्,
तत्संभाष्यभेदोपपत्तेः ।

यद्योक्तम्- "आत्मान्मोयदर्शनमेव मोक्षः" इत्यादि, अत्रा-
भेदपूर्वकं सर्वथा स्थवरांसनागर्भमात्मानां दर्शनमेव मोक्षः,
लोप्यत एव, नैवार्थ्येवान्तवादिनस्त्विदमनुपपन्नम्, दर्शना-
योगान् । दर्शनायोगस्य च प्रतिपादितत्वाद्, अत एव राग-
द्वेषाभायः । इत्यलं विस्तरेण ॥ ५ ॥

इतिमेकवाक्यः ॥ ५ ॥

॥ समाप्तमिदमनेकान्तवादप्रवेशकारणं प्रकरणम् ॥

॥ ग्रन्थार्थः ३२० ॥

॥ कृतिरियं मिताम्बराचार्यभोदरिभद्रनूरिणाम् ॥

१. अनुपपत्तिरिति कस्युपपत्तेः कस्युपपत्तेः कस्युपपत्तेः कस्युपपत्तेः । २. ए-
तदुच्यते नदि ५, दानादिद्वय । न छाया नानादिद्वय । ३. यत् ।
विज्ञ न नानादिद्वय । यत् । न छाया नानादिद्वय । ४. यत् ।
५. यत् । ६. यत् । ७. यत् । ८. यत् । ९. यत् । १०. यत् ।

॥ इति श्रीमदनेकान्तमन्त्रप्रवेशप्रकरणसमाप्तम् ॥

चैककालैकद्रव्यमावतो विरोधः; यतः—एकस्मिन्नेव काले एक
 सिद्ध द्रव्येऽनयोऽभावात् एव; व्याहि—धूयकडुच्छकस्थालके
 ऽग्निसम्बन्धे उष्णस्पर्शो भवति, तस्यैव तु गण्डे शीतः, इति
 न च विरोधः, एककालैकद्रव्यैकप्रदेशासम्भवविरोधस्त्वैव
 एव, एकप्रदेशास्याऽऽदेशाभावेनावयवावयविभेदानुपपत्तेर्भिन्न-
 धर्मत्वात् । भिन्नधर्मयोश्चैकत्वं विरुद्धमेव, अन्यथा तद्भेदाभा-
 वप्रसङ्गात् । न चैवं सदसन्नित्यादित्यादिभेदानां भिन्नधर्मत्वम्
 एकत्रैव भावात्, भावस्य च 'यनस्तत्स्यद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण
 भूत्, परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण चाभूत्' इत्यादिना प्रतिपादि-
 त्वात् । ततश्च नासम्भवभाविना विरोधेन नियममाधिनामपि
 विरोधकल्पना न्यायेया, अतिप्रसङ्गात् । नहि धार्यणत्वं विरुद्ध-
 पि घटादिसत्त्वेन नासत्तया विरुद्धयते, तर्थापलम्भान्, 'अ-
 भवप्रमाणकाश्च सन्तोऽर्थाधिगमे' इति, अन्यथा, तदभावाप्र-
 सङ्गात् । अभिन्ननिमित्तत्वेनापि विरोधः सिद्ध एव । नहि यदेष
 शीतस्पर्शस्य निमित्तं तदेवोष्णस्पर्शस्य, भेदाभावात्, तत्सङ्ग-
 नोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । न च सदसदादिधर्माणामभिन्ननिमित्तता,
 निमित्तभेदाभ्युपगमात् । न चैकस्मिन्निमित्तभेदो न युक्तः,

१. वण्डके । २. एकस्मिन् काले एकस्मिन् द्रव्ये एकस्मिन् प्रदेशेऽ-
 सम्भवलक्षणे विरोधः, शीतोष्णस्पर्शयोरेभ्योऽगम्यत एतेत्यर्थः । ३. शीतोष्ण-
 स्पर्शयोरेभ्योऽगम्यत एतेत्यर्थः । ४. शीतोष्णस्पर्शयोः । ५. तयोर्धर्मयोर्भेदः ।
 ६. यथा शीतोष्णस्पर्शयोर्न्यायः । ७. विरोधो हि जगत्सर्वे गति भवति, निधन-
 भाविना च को नाम सम्भवः । ८. धार्यणत्वं हि घटादिगम्यत्वेन नहि विरुद्ध-
 मपि नहि मन् घटादि अवस्था नाम । परमत्त्वेनापि महत्तत्त्वादिभ्यो, अपि
 तु विरुद्धत एव, अन्यथा भवत्यनगम्यमेव इत्यतः । ततो यदि भावमन्वे
 घटादिगम्यत्वेन नहि विरुद्धं कथं ततोऽगम्यत्वेनापि नहि विरुद्धं । धार्यणत्वेन नहि
 विरुद्धं कथन्नाहि घटादिगम्यत्वेनापि विरुद्धं । गम्यत्वेन गम्यत एव तद्विषय विरोधो
 वेदः, इत्येवं यथा न च विरोधकल्पना, तथा गम्यत्वेन सम्भवभावात्, एवं
 । तदा तदावस्थाने वस्तुनि विरोधकल्पना न्यायेति भावः । ९. दण्डभ्रम-
 मालका गम्यो न भवत्येव तदा ते गम्यत एव न गम्यत इत्यर्थः । १०. सारम् ।
 १. यदि हि शीतोष्णस्पर्शयोरेभ्योऽगम्यत एतात् तद्विरोधभेदो न स्यादित्यर्थः ।
 २. शीतोष्णस्पर्शयोः सम्भवद्विभेदेन गन्तव्यदिग्भेदेन च न युक्तम् ।

